

93 MEŞRUTİYETİ

Dr. BEKİR SITKI BAYKAL

*Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi
Yeni ve Son Zamanlar Tarihi Doçenti*

Bu konuyu ele alırken gayemiz, elde edebildiğimiz malûmat ve kısmen tanınmamış vesikalara dayanarak 93 meşrutiyetinin ilânını, mahiyetini ve ıslâhat tarihimizdeki önem ve yerini tesbit etmektir.

Tarihimizde ıslâhat devri bir bütün olarak mütalâa edilecek olursa kademe kademe ulaşılan merhaleler arzettiği görülür. Yeniçerilerin ortadan kaldırılması ve yerine başka bir ordunun kurulması, birçok tecrübelerin verdiği acı neticelerden sonra başvurulması zarurî görülen radikal bir tedbirdi. Tekmil yenileşme hareketine mâni olmakta olan bu uğursuz engel ortadan kalktıktan sonradır ki yenileşmeğe doğru daha çabuk ve güvenle ilerlemeğe başlanmıştır. O zamandan beri geçen yarım asır içinde elde edilen bazı dış muyaffakiyetler yanında dahilde memnuniyet verecek derecede bir ileri gidiş, bir olgunlaşma görülmemişti. 1839 Gülhane Hattı Hümayunu'nun tatbikını, geriye bir hareket sekteye uğratmış olduğu gibi, 1854 ve 1856 ıslâhat Fermanları da ümit edilen neticeleri vermemişti. Bunun sebebini her şeyden evvel çok iyi niyet sahibi ve hakikaten çok hamiyetli olan Tanzimat ricalinin vücuda getirmek istedikleri şeylerin ya hiç tatbik edilmemesinde, yahut ta derde deva teşkil edemeyecek derecede az bir kısmının ancak tatbikine muvaffak olunabilmesinde aramız icabeder. Yapılan bütün ıslâhat projeleri ve programları, önemli maddeleri itibariyle sadece kâğıt üzerinde kalıyordu. Çünkü evvelâ devletin muhtelit bünyesi buna müsait değildi. Belki daha mühim olarak, bunları hakıyla anlayıp tatbik edecek elemanlar hemen hemen yok deneyecek kadar azdı. Tanzimatın karakteristik vasıflarından biri de bunun devrimci bir mahiyet taşıması, yani mevcudu yıkmaksızın, eskisinin yerine değil, yanına yenisinin konmak istenmesidir. Asırlardan beri alışılmışı, geniş kütlenin ta iliklerine kadar işlemiş

olanı gözönünde dururken ondan ayrılıp yenisini benimsemek ise gayet güç, hemen hemen imkânsız denecek bir iştir. Halbuki ıslâhatın kök salabilmesi, devletin asrifleşmesi için onu anlayacak ve anlatacak kütlenin genişlemesi ve yayılması ilk şart idi. Bütün bunlardan başka senelerdenberi İmparatorluğun hemen her köşesinde zaman zaman ve üst üste çıkartılan isyanlar devleti pek büyük sıkıntılara soktuğu gibi bu ayaklanmaların doğurmakta olduğu ecnebi devletlerinin müdahaleleri, çok kere devletin şeref ve istiklâliyle telif kabul etmez bir hale gelmiş bulunuyor, artık dağılma ve sönme, mukadder ve önüne geçilemeyecek bir şekil almış gibi görünüyordu.

O zamanın, bilhassa Avrupa fikirleriyle yakından ilgilenmiş bulunan, Aydın vatanperverleri, sonu kesin olarak büyük bir felâket olacağına inandıkları bu halin en büyük âmilini mevcut devlet sisteminde buluyorlar ve Yeniçeri belâsının yok edilmesi için vaktiyle yapılmış olduğu gibi şimdi de cezrl bir hareketle mevcut sisteme bir son vermek, yani o zamana kadar başvuru bütün çarelerden farklı olarak mevcudu yıkıp yerine yenisini koymak ve o vakit için mümkün görüldüğü nisbette ulusun mukadderatını kendi eline teslim etmek suretiyle durumu kurtarabileceklerini ümit ediyorlar, tekmil tanzimat hareketinin gayesi batı kültürüne yaklaşmak ve bunu mümkün mertebe kabul etmiş olduğuna göre aynı âhenk içinde garbın meşrutî devlet şeklini kabul ederek mahvolmanın önüne geçebileceklerini zannediyorlardı. İşte bilhassa son senelerinde fena idaresiyle devleti uçurumun ta kenarına kadar getirmiş olan Sultan Abdülâziz'in tahttan indirilmesi, yerine V. Murad'ın geçirilmesi, Kanun-i Esasi'nin hazırlanması, II. Abdülhamid'in tahta geçirilmesi ve nihayet Kanun-i Esasi'nin ilânı o zamana kadar alınan ve fakat tatbiklerine muvaffak olunamayan noksan ve yarım tedbirlere kesin olarak bir nihayet vermek maksadıyla mevcut sistemin yıkılması için başvuru radikal tedbirlerdir ve bunlar Osmanlı İmparatorluğunda bütün ıslahat devrinin 1876 senesi içinde ulaşılan bir merhalesini teşkil eder.

* * *

Yeni Osmanlılar adıyla tanınmış olup Sadrâzam Âli Paşa'nın sıkı ve ezici idaresi altında hürriyet ve meşrutiyet çareleriyle devletin çürümeğe yüz tutmuş bünyesini tedavi ederek memlekette yeni bir hayat ve nizam kurabileceklerini ümit eden seçkin zümrenin başı

sayılan Midhat Paşa, o güne kadar gördüğü devlet hizmetlerinde pek ziyade muvaffak olmuş, iktidar ve ehliyetini isbat etmiş bir şahsiyetti. Midhat Paşa'nın Tuna, Niş ve Bağdat valilikleri, hakikaten memleket idarecilerine her zaman için örnek teşkil edecek kadar muvaffakiyetlerle doludur. İnkilâbın ilk safhasında buna yardımcı olup programlarını tatbik ederken en büyük rolü oynayan Hüseyin Avni Paşa, Midhat Paşa'ya nazaran daha muhafazakâr fikirli olmakla beraber kurtuluşun biricik çaresini ıslahatı hakkiyle tatbik etmekte görenlerdendi. Hüseyin Avni Paşa'nın o güne kadar gösterdiği askerlik kabiliyeti, askerlik alanında başardığı ıslahat ve sağlam karakteri bilinmektedir. Mütercim Rüştü Paşa'ya gelince bu da kararsız bir şahsiyet olmakla beraber ötedenberi yapılması kendine bırakılan büyük ıslahat işlerini muvaffakiyetle başarmış, zekâsı, tedbirliliği ve tecrübesiyle sivrilmiş bir zattı. İşte karakterlerini kısaca anlatmağa çalıştığımız bu üç zat, 93 meşrutiyetinin tahakkuku için ilk adımı atan kimseler olmuşlardır.

Sultan Abdülâziz'in son üç senesi zarfında devletin başına gel-medik felâket kalmamıştı. Bir taraftan Rumeli'nin birçok yerlerinde çıkan isyanları bastırmak üzere doğrudan doğruya silâh kuvvetine başvurulacağı yerde ötedenberi memleketimiz hakkında ne gibi niyetler beslediği Padişah ve hükümetçe gayet iyi bilinmesi icabeden 1) Çarlık Rusya'sı mümessili General İgnatıyef'in tavsiyesiyle Avrupa devletlerinin mahallî konsolosları, Babıâli ile âsi tebaası arasındaki anlaşmazlıkların halline hakem tayin edilmişti. Bunun ve buna benzer gevşekliklerin neticesi olarak isyanlar yatı-sacağı yerde bilâkis genişliyor ve Rumeli'nin her tarafında Türk ve islâm ahali ile hıristiyanlar arasında kanlı hâdiseler meydana geliyordu. Böylece Mahmud Nedim Paşa hükümeti bir yandan bu hâdiselere gereken önemi vermemekte ısrar ederek bütün politikasında İgnatıyef'in direktiflerini hareketlerine esas alırken, öte yandan yaptığı istikrazlar, birçok suiistimallerin de tesiriyle, senelerdenberi bozuk gitmekte olan maliyenin tamamen mahvolmasına mâni olamıyor ve nihayet İgnatıyef'in tavsiyesiyle

1) J. Giacometti, Mesuliyet, İstanbul, 1294. Osmanlı Devleti'nin inkırazını hazırlamak için Rusya'nın çalışmaları hakkında gayet mühim vesikalar ihtiva eden bu kitabı Halil Paşa neşretmeden evvel, Rusya'da bu vesikaları ele geçirir geçirmez, hükümetine takdim etmişti. Bundan başka Sırbistan ve Bulgaristan'a akın akın gelen Rus tabrikçileri her şeyi ifşa ediyorlardı.

"esham-ı umumiye,, faiz ve senevî resülmal taksitlerinin yarıya indirilmesini kararlaştırmakla hazinenin iflâsını ilân etmiş oluyordu. Gerek bu hâdiseler ve gerekse Rus nüfuzunun artık açığa vurulmuş olan sistematik inhilâl siyaseti efkârıumumiyeyi galeyana getirmiş, bu hale bir son verilmesi lâzımgeldiği, bunun da ancak hükümdarın değişmesiyle mümkün olacağı dillerde dolaşmaya başlamıştı 2).

Böylece efkârıumumiyenin galeyanı karşısında Sultan Abdülaziz, her türlü müşkülât içinde bile Saraya para bulmasını bilen ve "esham-ı umumiye faizlerinin kesilmesi üzerine gerek Avrûpa ve gerekse memleket içinde devlete karşı büyük bir itimatsızlık ve telâş uyandığı pek nazik bir sırada Sarayın elindeki eshamı bu karardan müstesna tutarak yedi milyon liralık tam faizlerini Hazi-neden alup kendisine verecek kadar yararlık gösteren sevgili Sadrâzamı Mahmut Nedim Paşa'yı ve Ignatiyef'in meftunu olan Şeyhülislâmı Hasan Efendi'yi bir talebe nümayişi 3) neticesinde feda etmek zorunda kaldı; yerlerine Mütercim Rüşdi Paşa'yı Sadrâzam ve Hayrullah Efendi'yi Şeyhülislâm tayin etti; Mahmud Nedim Paşa tarafından evvelce Bursa valiliği ile uzaklaştırılmış olan Hüseyin Avni Paşa'yı geri getirterek Serasker ve Midhat Paşa'yı da "Meclis-i Âli,, üyesi sıfatıyla kabineye dahil etti 3). Bu suretle Abdülaziz, memlekette cezrl bir idare değişmesini isteyenlerin başında bulunan kimseleri istemiye istemiye kaynaşan efkârıumumiyenin arzusunu tatmin edebilirim ümidiyle iş başına getirmiş bulunuyordu.

Abdülaziz daha evvel bir defa daha Mahmud Nedim Paşa'yı feda etmeğe mecbur kalmış, Fakat ilk fırsatta onu tekrar iş başına getirerek yine aynı yolda yürümesine müsaade etmişti. Bu hakikatı gözönünde bulundurarak işlenen bütün fenalıkların, yanlış idare ve suiistimallerin Mahmud Nedim Paşa'dan çıktığını gören herkes, asıl fenalık kaynağının hükümdarın şahsında bulunması lâzım geldiğine, aksi taktirde Padişahın Mahmud Nedim Paşa'ya müsamaha etmemesi icabettiğine, hasılı Mahmud Nedim Paşa'nın yalnız bir vasitadan ibaret olup her şeyden bizzat Padişahın mes'ul olduğuna kanaat getirmişti. Bu yüzden Abdülaziz'in bu son hareketi hiç kimseye itimat aşılıyamamış ve saltanatın değişeceği şayyası dolaş-

2) Ali Haydar Midhat, Tabsırei İbret, İstanbul, 1325; s. 164.

3) Talebei Ulûm nümayişi veya Softalar Kıyımı hakkında aşağıdaki notlarda isimleri geçecek olan eserlerden başka bak: Abdurrahman Şeref Tarih Musahabeleri, İstanbul, 1329; s. 192, 193 ve haşiyeler.

masının önüne geçilememiştir. Saray içlerine bile sokulup Hükümdarın kulağına kadar giden bu şayialara bir son vermek, umumî telâş ve kaynaşmayı yatıştırmak çarelerini Midhat Paşa'dan soran Abdülaziz, bu vezirinin takdim ettiği ve içinde memleketin şimdi geçirmekte bulunduğu buhranın ve başından geçen felâketlerin sebepleri sayıldıktan sonra biricik kurtuluş çaresinin bütün tebaanın hürriyet ve müsavatiyle "Vükelânın mezuniyet ve mesuliyet," i esaslarına dayanan bir kanunun derhal yapılması ve ilânında olduğu, aksi takdirde bu halin pişmanlık verici bir neticeye varacağı ihtar şeklinde yazılı olan lâyhaya 4) hemen hemen hiç aldırılmıyarak eskisi gibi keyfine göre hareketlerine devam etmiştir. İslah kabul etmez ve değişmez halleri bir kere daha belli olduktan sonra Abdülaziz, bilindiği gibi Şeyhülislam Hayrullah Efendi'nin verdiği bir fetvaya 5) dayanılarak Hüseyin Avni Paşa'nın aldığı sıkı askerî tedbirler sayesinde hiç kan dökülmeğe yer verilmeden 1876 senesi Mayısının 29-30 salı gecesi, Vükela beyninde kararlaştırıldığı vakitten iki gün daha evvel, tahttan indirilmiştir.

Yerine geçirilen V. Murad'ın, tahta getirilmesi ile bağılı olayların tesiriyle, akıl hastalığına tutulmuş olması, düşünülen Kanuni Esasınin hemen ilânına ve meşrutî bir idarenin kurulmasına engel olmuştur. Bununla beraber V. Murad'ın üç ay kadar devam eden saltanatı esnasında vükelâ arasında Kanuni Esasî konusuna dair birçok söyleşmeler olmuştur. Böyle bir konstitüsyonun meydana gelmesi dâvasını can ve başla ele alan ancak Midhat Paşa'dır. Midhat Paşa tâ Tuna valiliği günlerindenberi 6) bu işle meşgul bulunmakta olduğu gibi bir takım devlet ricali de daha önceden bir Kanuni Esasî ve meşrutiyet idaresi tasarlamakta idiler 7). Daha 1875 senesi birinci kânununda Midhat Paşa, İngiltere'nin İstanbul sefirine memleketin kurtulması için biricik çarenin idare usulünü değiştirmek olduğunu, bunun için evvelâ bir Millet Meclisi teşkil edilerek vükelânın bu meclise karşı mesul tutulması, ikincisi

4) Bu lâyiha maalesef elimizde yoktur. Ancak Midhat Paşa tarafından Sadrâzam Mehmed Rüşdi Paşa'ya bundan bahsederek yazılan bir mektup elimizde bulunmaktadır; bak: Tabsirei İbret, s. 165 haşiye.

5) Fetvanın fotokopisi, bak: M. Kemal, İbnülemin; Sultan Abdülaziz'e dair, Türk Tarih Encümeni Mec. Sene 15, No. 9, s. 188.

6) Tabsirei İbret, s. 170.

7) Sir Henry Eliot'ın «XIX th Century» mecmuasının şubat 1888 tarihinde yazmış olduğu bir makalesi; tercümesi bak: Tabsirei İbret, s. 326 - 328.

meclisin tamamen ulusal olmasını temin için cins ve mezhep ayrılığı gözetilmemesi, üçüncüsü suiistimalleriyle vilâyetleri harab eden valilere kontrol tayin edilmesi ve İmperatorlukta bir desantralizasyon tesisi şartlarının tahakkuk etmesi lazımgeldiğini söylemiş ve kendi tarafdarlarının bu gayeye ulaşmak azminde olduklarını ilâve etmişti.

Midhat Paşanın çoktanberi bunları tasarlamakta olduğuna göre fırsat eline geçince bunların tatbik suretleri üzerinde uzun uzun düşünmüş, bütün hesaplarını yapmış ve nasıl hareket edeceğini evvelce tayin etmiş olması, şimdi fazla vakte ihtiyaç göstermeden harekete geçmeğe hazır bir durumda bulunması tabii olmak icabeder. Yapılmakta olan inkılâbın bilhassa Midhat Paşa yanında en kuvvetli şahsiyeti olup fakat Kanuni Esasf ve meşrutiyet idaresine fazla taraftar görünmeyen ve cülûs hattı hümayununda Midhat Paşanın bütün arzuları hilâfına olarak Sadrâzam Rüşdi Paşa ile birlikte Kanuni Esasf ve meşrutiyetten bahsedilmesine engel olan konservatif fikirli Hüseyin Avni Paşanın Çerkes Hasan vak'asına kurban gitmesinden sonra düşünülenleri tatbik etmeyi her hangi bir şekilde sekteye uğratabilecek hiç bir mâni ortada kalmamıştı. Ancak Padişahın iyileşmesi imkânsız bir hastalığa tutulmuş olması 8), iradeye bağlı bütün işlerle beraber saltanat değişmesinin esas gâyesi olan meşrutiyetin ilânını geri bırakmakta olduğundan ister istemez yeniden hükümdar değiştirmek zarureti doğdu. Bu durum içinde 1876 senesi ağustosunun otuzbirinci günü toplanan vükelâ heyeti, 93 gün gibi kısa bir müddet evvel büyük ümitlerle tahta getirilmiş olan talisiz V. Murad'ı tahttan indirerek yerine meşru Veliahd Şehzade Abdülhamid'i geçirdi 9).

8) V. Murad'ın yukarda söylenen geçmez akıl hastalığı gittikçe artıyordu. İyileşmesi için haftalarca beklendiği halde henüz ecnebi devletler sefirlerinin itimatnamelerini kabul edememişti. Bir defa bahçede gezdirilirken kendini havuza atmış, bu ve buna benzer gayrı tabii halleriyle hastalığı gizlenmez olmuştu. Bütün müdavi tabipler ve Viyana'dan hususî olarak getirilen doktorlar, hastanın iyileşmesi ümidi mevcut olmadığı kanaatında birdiler. Doktor raporu, bak: A. Midhat , Üss-i inkilap cilt 1, s. 437, No. 24.

9) Culus merasimi hakkında etraflı malûmat, A. Midhat, Üss-i inkilap II, s. 3-17.

II. Abdülhamid hükümdar olmadan tamamiyle meşrutiyetçi görünüyordu 10). Cülusunun hazırlandığı günlerde Midhat Paşa ile Maslak çiftliğinde yaptığı mâruf mülâkatların sonuncusunda 11) bu fikirlerini gayet açık olarak söylemiş ve “usul-i meşrutiyet ve meşverete mübteni olmayacak bir hükûmeti kabul,, edemeyeceğini ileri sürmüştü. Bu önemli mülâkatta Veliahd Abdülhamid ile Midhat Paşa arasında şu üç esasın kararlaştırıldığı anlaşılıyor: 1 - Kanuni Esasın ilânı, 2 - Devlet işlerinde yalnız mes'ul müşavirler reylerinin alınması ve 3 - V. Murad günlerinde ayrı ayrı memurluklarla Saraya alınmış olan Sadullah, Ziya ve Kemal Beylerin bundan sonra da vazifelerinde bırakılmaları 12).

Veliahdı tahta geçirmek için onunla âdetâ pazarlığa girişen Midhat Paşa, anlaşılıyor ki bu üç maddenin biricisi ile Kanuni Esasın hiç gecikmeden hemen ilânını, ikincisi ile devlet işlerinde Padişahın keyfine göre hareketi yerine hükûmetin mesuliyeti üzerine dayanan bir mekanizma kurulmasını ve üçüncüsü ile de Sarayda belki çevrilebilecek entrikalarla Padişahın her hangi bir surette sözünden dönmesini önlemek ve böylece her ihtimali daha baştan sağlama bağlamak istiyordu.

Hükümdar olduktan sonra II. Abdülhamid'in bu vaatleri tutmadığını, şu halde Midhat Paşa'nın bütün şüphelerinde haklı olduğunu görüyoruz. Filhakika Kanuni Esas ve meşrutiyetin hemen ilân edilmesi işi kuvveden file gelmemiştir. Padişahın emriyle Midhat Paşa'nın hazırladığı culus Hattı Hümayununda 13) Abdülhamid,

10) Doğrudan doğruya temasta olmamakla beraber bütün şehzadelerin ayrı ayrı ruh haletlerini Midhat Paşa tanıyor ve Abdülhamid'in «ahlâkında mevcut mürailiğe tamamiyle vakıf » bulunuyordu; Ahmet Saip, Tarih-i Sulthn Murad Han-i Hamis, s. 287 - 288.

11) Mahmud Celâleddin Paşa, Mirat-i Hakikat, I, s. 168.

12) Maslak Çiftliği mülâkatları ve burada kararlaştırılan noktalar hakkında maalesef elimizde vesika yoktur. Bu mülâkatlara ait vesikaların Midhat Paşanın sonradan İzmirde tevkihi üzerine «ileruda varis-i saltanat olan zata teslim olunmak üzere » ya Londraya gönderildiği ve yahut ta imha edildiği anlaşılıyor; bak: Tabsire-i İbret, s. 394. Tarih-i Sultan Murad Han-i Hamis muharriri Ahmed Saip bu hususta hakiki malûmat olmadığına, rivayetlerin birbirine uymadığına işaret ederek hakikata en yakın olarak kabul ettiği şekilde mülakatı tasvir ediyor; bak : aynı eser, s. 302 vd.

13) A. Saip, Abdülhamid'in Evail-i Saltanatı, s. 18-22. Metin bak: A. Midhat Uss-i inkilâp, II, s. 285.

etrafındakilerle de müzakere etmek suretiyle bir takım düzeltmeler yaptı: Midhat Paşanın kaleme aldığı hattı hümayunda mevcut "usul-i meşveret, usul-i âdet-i mülkiyemize uygun olduğundan usul-i mezkûrenin kabulünü ilân ederim,, cümlesini tamamiyle kaldırarak bunun müzakere edilmek üzere vükelâ meclisine havale edileceği kaydını koydu; maliye ıslâhatı ve tensikatı vâdeder yoldaki sözleri değiştirdi; medeniyete aykırı esir ve halayık ticaretini meneden hükümleri büsbütün kaldırdı 14). Kanuni Esas'ı müzakere edilmek üzere bir meclise havale etmekle Abdülhamid, Kanuni Esas'ın hemen ilânından ve aynı zamanda vükelânın mes'uliyeti prensibinin tatbikından kaçınmış oluyordu. Bundan başka saltanatının ikinci günü Sadullah, Ziya ve Namık Kemal Beyleri de saraydan uzaklaştırarak 15) daimî surette kontrol altında kalmak tehlikesini yok etmiş bulunuyordu.

Sabırsızlıkla beklenen ve eskidenberi alışılmıştan çok daha geç 16) neşredilen bu Hattı Hümayun, şüphesiz Kanuni Esas' ve Meşrutiyet taraftarlarını hayal sukutuna uğratmıştı. O günlerde Kanuni Esas' mücadelesi had bir safhaya girmiş olup memleket iki partiye ayrılmış bulunuyordu: Kanuni Esas' ve Meşrutiyet taraftarları ile istibdat ve halihazır muhafaza etmek taraftarları. Birinciler ilân olunan Hattı Hümayundaki lâstikli ve hiç bir kesinlik ifade etmeyen lisandan Padişahın ilerde takip edeceği hareket hattını seziyorlar ve aslında haklı dâvalarını her vasıta ile müdafaa ve tatbik etmeğe çalışıyorlardı. O günlerin İstanbul basını Kanuni Esas' ve Meşrutiyet idaresi üzerinde kaleme alınan yazılarla doludur 17).

14) A. Saip, Abdülhamid'in Evail-i Salthatı, s. 25-27.

15) Aynı eser, s. 20.

16) Cülûs hattı hümayunu mutad olarak tahta çıkışın ikinci veya üçüncü günü neşrolunurdu. Halbuki bu sefer culusun on ikinci günü neşrolunmuştur; 12 Eylül 1876 Cumartesi. Cülûs hattı hümayununun metni bak: A. Midhat, Üssi İnkılâp, II, s. 281, No. 10. Bu hat ile Midhat Paşanın müsveddesi arasında bir mukayese, bak: Üssi İnkılâp, II, s. 171-176. Muhhrrir burada tamamiyle gayri samimî olup talimatıyla eserini yazdığı Abdülhamid'e yaranmak gayesini gütmekte olduğu kolayca anlaşılmaktadır.

17) İstanbul'un o zaman namlı gazeteleri olan Vakit, Basiret, Hakikat, Ermeni ve Rum gazetelerinde hemen her gün buna ait uzun yazılar çıkardı. Bunlardan biri olmak üzere Vakit gazetesinin 15 Birinci Teşrin 1876 tarihli nüshasında meşrutiyet-i idare (beyan-i hakikat) başlığı ile çıkan bir yazının hülâsası bak: A. Saip, Evaili Saltanat s. 29-30.

Vükelâ arasında Midhat Paşa'dan başka tam manasiyle meşrutiyetçi hiç kimse yoktu. Sadrâzam Mehmet Rüşdi Paşa Kanuni Esasîye değil, sadece bir ıslahat yapılmasına taraftar olduğu gibi, Ahmed Vefik Paşa tamamen meşrutiyet aleyhinde, Safvet ve Edhem Paşa'lar ise tarafsız idiler. Mabeyin Başkâtibi Said ve Mabeyin Müşiri İngiliz Said Paşalar, aslında meşrutiyet aleyhinde değillerdi. Fakat bunlar, yine Sarayda büyük nüfuz sahibi olan meşhur Kızılraağası Behram Ağa da dahil olduğu halde her üçü birden hakikatte Abdülhamid'in, Tophane Müşiri Damat Mahmud Paşa'nın, Cemile Sultan'ın ve çok geçmeden Dahiliye Nazırı olan Cevdet ve nihayet Serasker Redif Paşa'ların emirleriyle hareket ediyorlar, bunların âleti oluyorlardı. Hürriyet fırkasıyla en ziyade mücadele eden işte Abdülhamid'in "akıl kâhyaları,, mesabesinde olan bu üç Paşa olmuştur.

Resmî mahfiller böyle olmakla beraber aydın zümre arasında en seçkin şahsiyetler Midhat Paşa'nın yardımcısı idiler: Namık Kemal, Ziya, Reuf ve İsmail Beylerle bilâhare Vezir olan Hasan Fehmi, Şakir, Sadullah, Köse Raif ve Rıfat Paşalar bunların arasında bulunuyorlardı.

Meşrutiyet aleyhinde olan zümre içinde tekmiil Saray halkı, Saraya mensup vükelâ, geçen devirlerde memleketi soymağa alışmış olan düşük ahlâklı bir takım hükûmet ricali ve ulemadan başka ortalığı fesada vermekte büyük maharetler gösteren kimseler de vardı ki bunlar arasında bilhassa Kadıasker Muhiddin ve Şerif Efendi'ler, Fadıl, Ramiz Paşa'lar ve tüccarlar arasında büyük nüfuz sahibi Rıza Bey fena halleriyle göze çarpıyorlardı 18). Bunlar bütün kuvvetleriyle Kanuni Esasî aleyhinde propaganda yapmakta olup "Kanuni Esasî kâfir işidir, Meclis-i Mebusana girecek olan Hıristiyanlar şer-i şerife mugayir kanunlar koyacaktır,, v.s. gibi asılsız ve boş sözlerle, hezeyanlarla efkârı umumiyeyi zehirlemeğe çalışıyorlardı.

* * *

Memlekette umumî durum bu merkezde iken evvelâ görüldüğü gibi olmayup her vasıtaya müracaat ederek hükümdarlığının mutlak haklarını hiçbir veçhile feda etmeğe veya her hangi bir şekilde kayıt altına sokmağa yanaşmayan Abdülhamid'i, meşrutiyet idare-

18) A. Saip, Abdülhamid'in Evail-i Saltanatı, s. 42: Üss-i inkilâp « Ha - kikat » Gazetesi ve diğer matbuat.

sini kurmak için bir yandan Midhat Paşa, öte yandan siyasi durum mütemadiyen ağırlaşan bir baskı altında tutuyordu. Hakikaten Midhat Paşa her cins güçlüğü ve engele rağmen Kanuni Esas ve meşrutiyetin ilânını bir an evvel tahakkuk ettirmeğe gayret sarfediyordu. Bu maksatla hazırladığı Kanuni Esas lâyihasını 19) gayri resmî olarak Padişaha sunmuştu. Buna karşılık lâiyhayı inceleyen Abdülhamid, "bunun ahkâm-i şâmilinde usul ve istidad-i memlekete muvafık olmıyan şeyler" gökerek "efkârımız memlektin temin-i istikbale kefalet edecek bir idare-i sahiha vaz'ına masruf olduğundan bu babda ibraz olunacak mesai bais-i takdirimiz olur, kaldı ki ittihaz olunacak tanzimat-i cedidenin tabaamızın ihtiyacatının hukuk-i hükümetle telifi dahi eaz-zi mekasıdımızdır. Binaberin lâyiha-i mezkûre havas-si vükelâımız beyninde bittezekkür esas-i mezkûre göre tâdil olunmak matlubumdur," 20) diyerek bu hususta hiç de acele etmiyordu. Bu vaziyet karşısında Midhat Paşa daha cüretli bir adım atarak memleketin üzerinde dolaşmakta olan tehlikeyi Padişahın gözleri önüne tersim ediyor: Midhat Paşa, hususî bir komisyonda kaleme alınmış olup vükelâ meclisince müzakeresi zamanı gelmiş olan mezkûr lâiyhanın müsvedde halinde olduğunu ve birçok yerlerinin değışmeğe muhtaç olduğunu itiraf etmekle beraber Padişahına ve devletine "olan ubudiyet ve sadakat-i âcizanenin kuvve-i mübrime ve mücbiresile şurasını tekrare cesaret," ediyor ve "bugünkü halimizin iki mahreci olup birisi bütün devletlere vâd ve ilân olduğu vechile idare-i dahiliyemizin islahiçün böyle bir şey yapup konferans 21) teşekkülünden evvel koymaktır ve bunun da müddeti nihayet üç dört gün kalmıştır. Diğer devletlerin hazırladıkları teklifatı kabul edüp ilebed onların vesayeti altında yaşamaklığı ihtiyar etmektir,". Birincisi yapılmaz ise ikincisine katlanmaktan başka çare yoktur 22). Midhat Paşayı bu kadar ağır ve acı bir arize yazmağa sevkeden âmiller arasında en önemlisi, şüphesiz devletin o zaman içinde bulunduğu iyileştirilmesi imkânsız gibi görünen çok sıkışık siyasi vaziyeti idi. Bosna ve Karadağ isyanları (Temmuz 1875, Sırp ve Karadağ muharebeleri: Haziran 1876)

19) Metin bak : A. Midhat, Üss-i inkılap, II, s. 321.

20) Abdülhamid'in Midhat Paşa'ya 9 Zülkâde 93 tarihli mektubu, bak : Tabsire-i İbret, s. 328.

21) O zaman toplanmak üzere olan İstanbul Konferansı bak: Anot 23.

22) Midhat Paşanın Mabeyin Başkitabetine 11 Zülkâde 93 tarihli arizesi bak: Tabsire-i İbret, s. 329-330.

başlıyan şark buhranı en hâd mertebesine varmış, Avrupanın büyük devletleri bu kargaşalığa bir düzen vermek maksadiyle İstanbulda bir konferans 23) toplamağa karar vermişler ve bunun toplanmasına da üç dört gün gibi pek kısa bir zaman kalmıştı. Konferansta bu buhranın halli için başta Rusya olmak üzere Avrupa devletleri, Osmanlı Devletinin hâkimiyet haklarından ve hattâ istiklâlden bir takım fedakârlıklar yapılmasını istiyebilecekleri anlaşılıyordu. Hiç olmazsa İngiltere ve Fransa gibi hürriyetsever garp devletlerinin teveccühlerini kazanmak ve bu sayede mevcut buhrandan en az bir zararla kurtulmak gayesiyle hükümetin iyi niyetlerini fiilen göstermek, biricik kurtuluş vâdeden yol olarak görülüyordu: meşrutiyeti ilân etmek; Avrupa devletlerine sizin istediğiniz şeyleri işte biz, değil memleketin yalnız bir kısmına, fakat her köşesine şamil olmak üzere kendiliğimizden yapıyoruz demek; Kanuni Esasfyi ilân etmek.

Bu suretle meşrutiyetin nihayet ilânı büyük bir siyasal tehlikenin tehdidi karşısında ister istemez Padişahca da kararlaştıktan epeyce zaman daha evvel, "idare-i umumiye-i Saltanat-i Seniyye için lâzımgelen kanun-i esasî ile meclis-i umumînin vazaif-i dahiliyesinde vükelâ ve memurin için ittihaz olunacak kaide-i mesûliyete dair yapılacak nizamât lâyhalarının tanzim ve tedvini zımında," 24) Şûra-yi Devlet Reisi Midhat Paşa'nın başkanlığı altında bir komisyon 25)

23) İstanbul Süfera Konferansı diye tanınmış olan bu konferansta evvelâ altı Avrupa Devletinin murahhasları, en kıdemlileri olmak dolayisiyle Rusya Sefirinin evinde Babıâliye yapılacak teklifleri kararlaştırmak ve tesbit etmek maksadiyle 11 birinci kânun 1876 da toplanmışlar ve 22 birinci kânuna kadar müzakerelerine devam etmişlerdir. Ertesi 23. günü Osmanlı murahhaslarının da iştirakiyle 20 İkinci Kânun 1877 ye kadar devam eden konferansın asıl içtimalarında Avrupa devletleri murahhaslarının bütün ısrar ve tehditlerine rağmen başında Midhat Paşa bulunan Osmanlı hükümeti, tekmil haklarını müdafaa etmiş ve nihayet Konferans muvaffakiyetsizlikle neticelenerek dağılmıştır. Midhat Paşa'nın burada oynadığı rol pek büyüktür. Aynı Konferansta İngiliz murahhası Salisbury'nin Midhat Paşa'ya yazdığı 18 ikinci kânun 1877 tarihli son mektubundan anlaşılıyor ki Osmanlı mukavemetinin ruhu Midhat Paşa'dır. Diğer Vükela ve rical onun arkasından yürümektedirler. Salisbury'nin adı geçen mektubu ve Midhat Paşanın cevabı, « Tarih Vesikaları » Sayı 3 de tarafımdan neşrolunmuştur. Konferans hakkında daha etraflı malûmat da aynı vesikanın takdimi için orada yazılan satırlarda mevcuttur.

24) Vesika No. 2. Henüz neşredilmemiş olan bu vesikalar T. Tarih Kurumunun Tarih Belgeleri adındaki vesikalar serisinde « XIX. asrın ikinci yarısına ait vesikalar » namıyla çıkarılacaktır; Kısım 1.

25) Bu komisyonu teşkil eden zatlar bak: Vesika No. 3,4,5.

teşkiline irade çıkmıştı (19 Ramazan 93). 24 Eylül 1876 da Babıâlide ilk içtimasını yapan bu komisyona, Midhat Paşa'nın hazırladığı Kanuni Esasî lâyhası esas teşkil etmek üzere bir takım müzakerelerden sonra ilk icraat olarak memlekette Meclis-i Mebusan ve Âyandan teşekkül edecek bir "Meclis-i Umumi", kurulmasına 26) karar vermiş bulunuyordu. Yine aynı komisyona, bir esas nizamname neşretmiş, Meclis-i Umumi toplanıncaya kadar Kanuni Esasî lâyhaları ve diğer nizamata peyderpey müzakere edeceğini tesbit etmişti.

Bu komisyona teşkilinde her ne kadar acele edilmişse de 27) çalışmaları, bilhassa Kanuni Esasî lâyhası tanzimi işi pek yavaş ilerliyordu. Bunun sebebi, yukarıda da söylendiği gibi, Padişahın isteksiz ve mütereddid olması ve hemen her madde hakkında vezirlerinden bir çoklarının fikirlerini sorup bunlardan ayrı ayrı birer lâyha istemesidir. Abdulhamid'in en ziyade Kanuni Esasî'nin padişahlık haklarını tahdid edip etmediği maddesinden kuşkulandığı anlaşılıyor. O tarihlerde Padişaha sunulan birçok lâyhalar arasında bilhassa Namık Kemal Beyinki "hukuk-i Şehinşahilerine dokunulduğu", yolunda "dikkat-i mahsusa-i Şahanelerini", celbediyordu 28). Mabeyin Başkâtibi Said Paşa'nın kaleme aldığı başka bir Kanuni Esasî lâyhası 29) ise esas itibarıyla Fransa Cumhuriyeti Kanuni Esasîsine dayanması dolayısıyla Midhat Paşa'nınkinden pek farklı değildi. Nihayet uzun müzakerelerden sonra Midhat Paşa'nın tanzim ettiği kanun lâyhası biraz tâdil ile kabul edilerek 93 Kanunî Esasî diye tanındığımız Kanuni Esasî meydana geldi.

Yukarıda da işaret ettiğimiz gibi Abdulhamid, daha ilk günlerindenberi Kanuni Esasîyi kabulde hükümdarlık haklarına bir nok-

26) Vesika No. 9, 10.

27) Vesika No. 1.

28) Namık Kemal Bey tarafından böyle bir layhanın takdim edildiği Üssi İnkilâp, cilt II, s. 198 de söyleniyorsa da ne derece de doğru olduğunu kesin olarak bilmiyoruz. Namık Kemal 12 Ağustos 1294 tarihinde Midilliden A. Midhat Efendiye yazdığı bir mektupta Üssi İnkilâp muharririni arizesinin « yalnız o ibaresini » alarak kendisini Kanunî Esasî aleyhtarlığı ile itham ettiğinden gayet ağır bir lisanla şikâyet ve takbih ediyor; bak: mektubun metni, Hayat Ansiklopedisi, s. 3256- 3257. yine bak: İhsan Sungu, Tanzimat, s. 852. Anlaşıldığına göre Namık Kemal'in bu cümleyi ihtiva eden bir arizesi vardır, fakat hepsini okumadan ne kasdettiğini anlamak güçtür.

29) Metin bak: A. Midhat, Üssi İnkilâp, II, s. 333-335.

sanlık gelir kaygusu ile tereddüt gösteriyor, bunun ilânını mütemadiyen tehir ediyor ve böylece günler, haftalar ve aylar geçtiği halde tahta getirilmesinin ilk şartını, meşrutiyetin ilânını, halâ yerine getirmiyordu. Lâkin vaziyetin pek müşkül ve tehlikeli olduğunu görünce, ister istemez Midhat Paşa'nın ısrarlarına boyun eğmeye mecbur oldu. Hele İstanbul Konferansının toplanacağı günler yaklaştıkça Sadrâzam Rüşdi, Ahmet Vefik, Edhem ve Safvet Paşa'lar da yegâne kurtuluş çaresinin Midhat Paşa'nın arkasından gitmek olabileceğine tamamiyle kanaat getiriyorlar ve Padişahı, bu hususta ikna etmeye muvaffak oluyorlardı. Abdulhamid, bu suretle nihayet katı kararını verdikten sonra en azılı meşrutiyet muhaliflerinden bir kaç kişiyi de İstanbuldan uzaklaştırmak 30) ve Kanuni Esasfnin tam taraftarı olmayıp "bir kere teklifat-i hariciye sırasında böyle bir şey gösterilmek mecburiyeti olmasaydı muvafakatına ihtimal,, 31) olmadığını açıkca söyleyen ve umumiyetle hakkında böyle tehlikeli bir krizi muvaffakiyetle atlatacak bir iktidarda bulunmadığı kanaati beslenen Mehmet Rüşdi Paşa'yı azlederek yerine 22 birinci kânun 1876 da Midhat Paşayı Sadrâzam yapmak suretiyle Kanuni Esasf lehine önemli bir adım atmış oluyor. Bununla beraber Padişah, Kanuni Esasfnin ilânından evvel son bir meclisin içtimasını emretti. İrade ile Damad Mahmud Paşa'nın konağında toplanan bu son meclis, Kanuni Esasfnin resmen ilânına mani olmak veyahut hiç olmazsa biraz daha geciktirmek maksadiyle Saray mensuplarının yapmış oldukları hücumlar ve münakaşalar bakımından çok enteresandır. O zaman Adliye Nazırı olan Cevdet Paşa en evvel ortaya çıkarak madem ki "makam-i mualla-yi Saltanata bir Padişah-i âkıl cülûs etmiştir o halde Kanuni Esasfnin ilânına lüzum kalmamıştır,, sözleriyle Sadrâzama hücum ettiğinde, Midhat Paşa, "Sultan Abdulaziz' in hal'i idare-i mutlakaya mani olacak işbu Kanuni Esasfyi ilân etmek gibi bir maksad-i mukaddeseden ileri geldiğinden eğer sair Vükelâ dahi Mahmud ve Cevdet Paşa'ların fikirlerini terviç ve Kanuni Esasfnin ilânını tastikde tereddüd ediyorlarsa Sadarettten hemen istifa edeceğini,, 32) bildirerek ancak katı ve tehditli bir lisanla işin bozulmasına mani olabilmıştır. Meşrutiyet taraftarı olmayan bazıları Padişahın halk üzerindeki nüfuzunun sarsılacağıın-

30) A. Saip, Abdülhamid'in Evail-i Saltanati, s. 42-43.

31) Mahmut Celaleddin Paşa, Mirat-i Hakikat, II, s. 221.

32) Ali Haydar Mithat, Tabsırei İbret, s. 188 haşiye,

dan endişe ederek Padişah hakkında Kanuni Esasın metninde hiçbir kaydın konmasına razı olmuyorlardı 33). Bazı kimseler ise Midhat Paşa'nın tasarladığı şekilde Sadaret makamının "Başvekâlet,"e çevrilmesine ve böylece Başvekile diğer vekilleri intihap etmek salâhiyetini vermeğe razı değillerdi. Çünkü Midhat Paşa'nın Başvekil sıfatıyla diktatör olacağından korkuyorlardı. "İntihab-i vükelâ selâhiyetinin Başvekâlette bulundurulmak istenilmesi miham-i hal ve akd-i umuru Başvekil olanlara verdirmek gazeine mübtenidir. Midhat Paşa haris-i ikbal olduğundan bu suretle Başvekâlet mesnedine gelüp keyfimeyşe hareket etmek istiyor," deniliyordu. Bu müzakerelerde muhalifler daha birçok güçlükler çıkarıyorlardı. Nihayet bunlar, Kanuni Esasın 31, 32 ve 34 üncü maddelerinden sonra Padişaha fevkalâde bir salâhiyet veren 113 üncü maddeyi 34) ilâve ettirmeğe muvaffak oldular. Midhat Paşa bu maddenin konmamasına ve sonra da çıkarılmasına çok çalıştıysa da elinden bir şey gelmedi. Sonunda Midhat Paşa'nın lâyhası bu tadilât ile kabul olundu ve Kanuni Esasın ilân günü tesbit edildi.

Kanuni Esasın ilânına ancak şimdi rıza gösterilmesine, söylediğimiz gibi siyasal tazyık amil olmuştu. Kanunun kendisi gibi ilân merasiminin dahi mümkün olduğu kadar bütün dünyaya tesirli olacak bir şekilde icrası maksadiyle ilân günü olarak İstanbul Konferansının ilk umumî içtımının yapılacağı 23 Birincikânun 1876 tarihi münasip görüldü. O gün hava müsait olmamasına rağmen merasim, pek parlak bir surette icra edildi. Mabeyin Başkâtibi Said Paşanın öperek Sadrâzama verdiği mâruf Hattı Humayunu Midhat Paşa, Amedi-i Divan-i Hümayun Reisi Mahmud Beye okutmak suretiyle meşrutiyeti resmen ilân edince her tarafta ve her sınıf halkta hudutsuz bir sevinç uyandı. İstanbulda bütün gece

33) «Layihanın mukaddemesinde vazife-i hükümdariyi tâdad eden mevad Padişahımızın şanını enzar-i nasda tahfif eder, Padişahın nüfuz ve iktidarı tahdit kabul etmez »; M. Celaleddin Pş. Mirat-i Hakikat, II, s. 221.

34) 113. madde: Mülkün bir cihetinde ihtilal zuhur edeceğini müeyyid asar ve emarat görüldüğü halde hükümet-i seniyyenin o mahalle mahsus olmak üzere muvakkaten idare-i örfiye ilânına hakkı vardır. İdare-i örfiye kavanin ve nizamatı mülkiyenin muvakkaten tadilinden ibaret olup idarei örfiye tahtında bulunan mahallin sureti idaresi nizam-i mahsus ile tayin olunacaktır. *Hükümetin emniyetini ihlâl ettikleri idarei zabitanın tahkikat-i mevsukası üzerine onları memalik-i mahrusa-i şahanedan ihrac ve tebid etmek munhasıran Zati Hazreti Padişahının yed-i iktidarındadır.*

mızıkalı çalınıp şenlikler yapıldığı gibi vilâyetlerin hepsine de meşrutiyetin ilânı telgrafla bildirilerek bu önemli olayın gereği gibi kutlanması emrolundu 35). Diğer taraftan Hariciye Nazırı Safvet Paşa, bir sirküler telgrafla 36) ecnebi devletler nezdindeki Osmanlı mümessillerine Kanuni Esasfın ilânını bildirdi.

Böyle çok nazık bir anda yapılmasına rağmen Babıâlinin bu nümâyişli hareketi, hariçte ve içtima halinde bulunan konferansta Osmanlı devlet adamlarının ümid ettikleri tesiri icra edemedi. Kanuni Esasfın ilânı Paris ve Londra'da devlet adamları tarafından sempati ile karşılanmakla beraber 37) bunun dahi diğer hattı hümayunlar ve ıslahat vaidleri gibi tatbik edilemeyeceği kanaatından ayrılmayıp Osmanlı Devletine karşı takip etmekte oldukları siyaseti değiştirmemişlerdir. Bizzat konferansa gelince, murahhaslar Topkapı Sarayında ilk içtimalarını akdettikleri sırada İstanbul'un muhtelif yerlerinden atılan 101 pare top seslerini işittikleri zaman bir müddet hayret içinde kaldılar. Osmanlı Başmurağhası Hariciye Nazırı Safvet Paşa, aynı zamanda Konferansın reisi sıfatıyla, kısa bir hitabe ile işitilmekte olan top seslerinin memlekette meşrutiyeti ilân etmekte olduğunu ve bu yeni idarenin "tekml akvam-ı muhtelif-i osmaniye'nin hürriyeti şahsiyelerini mütekâfil bulunduğundan bu inkılâb-i mühim karşısında," artık Konferansın içtimasına lüzum kalmadığını izah etmesi üzerine, pek mahir bir surette hazırlanmış olan bu nümâyiş karşısında murahhasların hayretleri büsbütün artarak salonda uzunca bir sükül başladı. Herkes birbirinin yüzüne bakıyordu. Nihayet Rusya murağhası General İgnatıyef, bu kabil nümâyişlerle Konferansın çalışmasına mâni olunamayacağını beyan ederek ruznamedeki maddelerin müzakeresini teklif etti ve diğer arkadaşları da bunu kabul ettiler. Bunun üzerine Türk murağhasları salonu terk ettilerse de Konferans, evvelce kararlaştırıldığı şekilde mesaisine devam etti.

Konferansta uyanan bu gayri müsait havaya mukabil meşrutiyetin ilânı memlekette büyük bir sevinçle karşılandı. Aralarında

35) Bu hattı humayun Salnamelerin başında basılmıştır; almanca tercümesi bak: Schutthes' Europaeischer Geschichtskalender, XVII, 1876, s. 543.

36) O günlerde çıkan Osmanlı ve ecnebi basınlarındaki yazılara dayanarak meşrutiyetin ilânı gününün kısa bir tasviri bak: A. Saip, Abdülhamid'in Evail-i Saltanatı, s. 45 vd.

37) Bu telgrafın almanca metni bak: Schult. Eur. Gkldr., XVII, s. 544-545.

38) Hariciye Arşivi vesikaları.

samimî bir kaynaşma oluyor gibi görünen her cins ve mezhepten halk, meşrutiyetin babası olarak tanıdığı Midhat Paşa'nın konağına giderek onu alkışlıyor, şükran ve minnettarlığını gösteriyordu. Rum, Ermeni ve Musevî dinî reisleri de Midhat Paşa'yı ziyaretle teşekkür ediyorlar, Paşa ise bunlara ziyaretlerini iade ediyordu.

93 Kanuni Esaslarını ve bunun mahiyetini tahlil etmeği sonraya bırakarak ihtiva ettiği önemli esasları hülâsa etmekle iktifa edelim:

Kanuni Esası, "memaliki Devleti Osmaniye,, (Madde 1 - 7), "tebaa-i Devleti Osmaniye'nin hukuk-i umumiyesi,, (Madde 8 - 26), "vükelâ-yi devlet,, (Madde 27 - 38), "memurin,, (Madde 39 - 41), "meclis-i umumî,, (Madde 42 - 59), "heyet-i âyan,, (Madde 60 - 64), "heyet-i mebusan,, (Madde 65 - 80), "mahakim,, (Madde 81 - 91), "divan-ı âli,, (Madde 92 - 95), "umur-u maliye,, (Madde 96 - 107), "vilâyat,, (Madde 108 - 111), "mevad-di şetta,, (Madde 113 - 119), namıyla 12 fasıldan ibarettir. Esas maddeleri şunlardır:

Osmanlı Devleti arazisi hiç bir sebeple ayrılık kabul etmez (1) - Devletin payitahtı İstanbul'dur (2) - Osmanlı Saltanatı, Hilâfeti haiz olarak Osmanlı sülâlesinde büyük oğula aittir (3) - Padişah, "hasbel Hilâfe din-i islâmın hamisi ve bilcümle tebaa-i osmaniye'nin hükümdarı ve Padişahıdır,, (4) - Padişahın şahsı gayri mesuldür (5) - Vükelânın azil ve nasbı, devlet memuriyetlerinin tevcihi, ecnebi devletlerle muahede akdî, harp ve sulh ilânı, ordu ve donanma kumandanlığı nizamnamelerin yapılması, Meclis-i Umumînin (heyeti Mebusan ve Âyan) açılması, tatili ve icabında mebusların yeniden seçilmesi şartıyla feshi Padişahın hukukundandır (7) - "Devlet-i Osmaniye tabiiyetinde bulunan efradın cümlesine her hangi din ve mezhepten olur ise olsun bilâistisna Osmanlı tâbir olunur,, (8) - Bütün Osmanlılar şahsî hürriyete sahiptirler (9-10) - "Devlet-i Osmaniye'nin dini İslâm dinidir; fakat bu halkın asâyişini bozmamak şartıyla Osmanlı ülkelerinde bilinen bütün dinlerin icrası serbesttir (11) - "Osmanlıların kâffesi huzur-i kanunda ve ahval-i diniye ve mezhebiyeden mâda memleketin hukuk ve vezâifinde mütesavidir,, (17) - Türkçe resmî dildir (18) - Herkes memur olabilir (19) - "Herkes usulen mutasarrıf olduğu mal ve mülkten emindir,, (21) - Vükelâya Sadrâzam riyaset eder (27) - Vükelâ mesuldür (30) - Vükelâ-yi devlet kendi Nezaretine ait işlerden mesul olup (31) - heyeti mebusan kendisini muhakeme etmek üzere Divani Âliye sevk edebilir (31) - Vükelâ ile Heyeti Mebusan arasında bir ihtilâf çıktığı takdirde

Padişah, ya Heyeti Vükelâyı değiştirir veya yeniden intihap yapılmak üzere Heyeti Mebusanı fesheder (35) - Vükelâ her iki heyetin de müzakerelerine iştirak edebilir (36) - Mebuslar, vükelâyı istizah için çağırabilirler (38) - Meclis-i Umumî, heyeti âyan ve Heyeti mebusan namıyla iki heyetten teşekkül etmektedir (42) - Her senenin I. İkinci teşrininde içtima ederek dört ay devam eder (43) - Her içtima devresi bir nutk-i humayunla açılır (45) - Her iki heyet azaları mutalâalarını beyan etmekte ve reylerini kullanmakta serbestirler (47) - Yeniden kanun tanzimi veya mevcut kanunların tâdili teklifi vükelânın hakkı olduğu gibi Meclis-i Umumî azasının da bu hususta salâhiyetleri vardır (53) - Teklifler evvelâ heyeti mebusan ve sonra heyeti âyanda tetkik olunur; yürürlüğe girmesi için iradei seniyye çıkar (54) Heyeti Âyan reisi ve üyeleri en çok Heyeti Mebusan âzasının üçte bir mikdarını geçmemek üzere doğrudan doğruya Padişah tarafından tâyin olunur (60) Heyeti Âyan âzalığı kaydı hayat şartıdır (64) - Heyeti mebusan âzası elli bin erkek nufusa bir kişi olmak üzere gizli rey ile seçilir (65-66) - Âyanın her biri kendi intihap dairesinin değil, bütün Osmanlıların vekili makamındadır (71) - Muntehipler mebuslarını mensup oldukları vilayetlerden seçmek mecburiyetindedirler (72) - Meclis iradei seniyye ile dağıldığı takdirde nihayet altı ay içinde tekrar toplanmak üzere seçime başlanır (73) - Heyeti Mebusanın müzakereleri alenîdir (78) - Heyeti Mebusan riyaseti, ikinci ve üçüncü riyasetler için heyet tarafından her riyaset için üçer şahıs namzet ayrılır ve Padişah reisleri bunlar arasından tayin eder (72) - Heyeti Mebusan havale olunan kanunları müzakere ile red, tâdil veya kabul eder, Bütçeyi ve karşılıklarını vükelâ ile tetkik ve tâyin eder (80) - Hâkimler azledilemez (81) - Mahkemeler alenîdir (82) - "Deavii şeriye mahakimi şeriyede ve deavii nizamiye mahakimi nizamiyede rüyet olunur," (87) - Tekâlifi devletin hiç biri bir kanun ile tâyin olunmadıkça vaz ve tevzi ve istihsal olunamaz (96) - Devletin varidat ve masarifatı bütçe kanununa bağlıdır (97) - Bir Divanı Muhasebat teşkil olunacak ve bu divan senede bir Heyeti Mebusana, her üç ayda bir Padişaha malf durum hakkında bir takrir verecektir (105) - "Vilâyatın usuli idaresi tevsiî mezuniyet ve tefriki vezaif kaidesi üzerine müesses olup derecatı nizamı mahsus ile tâyin kılınacaktır," (108) - Hükûmet ihtiyaç görürse örfi idare ilân edebilir ve "hükûmetin emniyetini ihlâl ettikleri idarei zabitenin tahkikati mevsukası üzerine

sabit olanları memalik-i mahrusa-i Şahanedan ihrac ve teb'id etmek münhasıran Zat-ı Hazret-i Padişahinin yed-i iktidarındadır,, (113) - Bütün Osmanlılar için ilk tahsil mecburdur (114) - Kanuni Esas heyeti vükelâ veya iki meclisten birinin teklifi ile her iki meclisin üçte iki ekseriyeti ve Padişahın tasdiki ile değiştirilebilir (116) - 39).

* * *

Lâkin Kanuni Esasın ilânile bütün mesele halledilmiş değildi. Asıl mühim olan cihet, bunu tatbik etmek, hükümlerine göre teşkilât yapmaktı. İşte bunu müdrik olan Midhat Paşa'nın budan sonraki bütün gayretleri bu uğurda olmuştur. Meşrutiyetin ilânile ümit edildiği gibi Avrupa devletlerine ve Konferansa müessir olunamamış, aksine olarak siyasal durum, 20 ikinci kânun 1877 de Konferansta son teklifler de reddolununca, altı devlet sefirlerinin yerlerine maslahatgûzarlar bırakarak İstanbulu terk etmeleri üzerine, çok daha müşkülleşmiş, âdeta bir çıkmaza girmişti. Bununla beraber Midhat Paşa'da bütün ümitlerin tamamile kırılmış olmadığı anlaşılıyor. Türkler'in İstanbul Konferansında gösterdikleri mukavemet, vatanlarının şerefi ve ulusal haysiyetleri uğrunda her türlü fedakârlığı göze almak hususundaki metanetleri ve nihayet meşrutiyetin ilânı, batı Avrupa'nın hürriyetsever memleketlerinde, bilhassa İngiltere'de büsbütün tesirsiz kalmamış olup buralarda şark buhranını sulh yoluyla halletmenin hala imkân dahilinde olduğu duygusu beslenmekte idi. Bu vaziyetten istifade etmek ve ingiltere ile Farnsa devlet adamlarının hakiki niyetlerini ve fikirlerini anlamak maksadile Midhat Paşa, istikraz aramak bahanesini ileri sürerek Maliye Müsteşarı Odiyan Efendiyi Paris ve Londra'ya gönderdi. Odiyan

39) Tam metin bak: Düstur, birinci tertip, IV.; Matbaai Âmirede basılmış «Hattı Humayun ve Kanuni Esası»; Felix Bamberg, Geschichte der Orientalischen Angelegenheiten im Zeitraume des Pariser und Berliner Friedens, Berlin 1892, s. 483 de bu Kanuni Esasınin memleketin her hususta birbirine zıt unsurlardan teşekkül etmiş bünyesine göre yapılmamış olduğunu ileri sürerek bunun heyeti umumiyesi itibariyle bir intihar hareketi olduğu hükmünü veriyor. Paris ve Berlin muahedeleri arasındaki zamana ait şark meseleleri hakkında altı yüz küsur sahifelik bir tarih yazan bu muharririn aleyhimize olmak üzere birçok taraftarane fikirleri arasında hususiyle bu noktai nazarını büsbütün haksız bulmuyoruz; yani 93 Kanuni Esasınin, memleketin başka başka unsur ve geleneklerine dayanan bünyesine birçok hususlarda uygun olmadığını biz de kabul ediyoruz.

Efendinin buralardan göndermiş olduğu raporlar Midhat Paşa için hakikaten cesaret verecek mahiyette idiler 40).

Bir yandan harici işlerin düzelmesi için Kanuni Esasların hükümleri bir an evvel tatbik edilmeğe çalışılırken diğer yandan da yine Kanuni Esaslar mucibince teşkil edilecek Meclisi Mebusanın intihabı için vilayetlere tâlimat gönderildi. Abdülhamid'in cülûsunu takibeden haftalarda Kanuni Esaslar ile birlikte "teşkili mukarrer olan Meclisi Umumînin vazaif-i dahiliyesine ve vükela ve memurin için ittihaz olunacak kaide-i mesuliyete dair yapılacak nizamât lâyiha-larının tanzim ve tedvini zımında,, istenen vasıfları haiz bulunan ricaldan teşekkül edecek bir komisyon kurulması için irade çıktığını ve bu komisyonun Şurayı Devlet Reisi Midhat Paşa'nın riyasetinde toplandığını biraz evvel söylemiştik (sahife 55). Filhakika "Meclisi Umumînin bir an evvel teşekkülü maddesine her taraftan intizar olunduğu cihetle,, bu komisyonun teşkilinde isticlal gösteriliyordu 41). komisyon bütün bu işlerin müzakeresine "en evvel mevki-i fiil ve icraya konulması lâzım gelen madde,, olarak "Meclisi Umumînin suret-i teşkili ,,nden başladı 42). Bu hususta bir "karar alındıktan sonra "iktiza eden âzanın vilâyata işar ile intihap ve celb olunacakları zamana kadar mesail-i sairenin dahi buraca komisyonunda bir taraftan müzakeresile kararları verilmek mümkün,, idi.

Komisyonunda uzun mübahase ve münakaşa mevzularından birisi, Meclisi Umumînin, bütün âzalarının intihap veya tâyin ile teşkil edilmesi meselesi idi. Komisyon âzaları ekseriyetle Meclisin kısmen intihapla ve kısmen tâyin ile teşkiline taraftar olmakla beraber tamamen intihapla 43) ve "kısım-i küllîsinin intihabile,, teşkil edilmesi taraftarı olanlar da yok değildi 44). Sonunda Meclisi Umumînin kısmen intihabı ve kısmen nasbı olması kabul edildi.

Nihayet uzun "mübahase ve müzakere,, lerden sonra müttefikan "Dersaadette teşkil olunacak Meclisi Umumînin iktiza eden

40) Hariciye Arşivi vesikaları arasında: Mission d'Odiyan Effendi à Paris et Londres; Odiyan Efendinin misiyonu hakkında kısaca bak: Tabsirei İbret, s. 192, 193.

41) Vesika No. 2, 19 Ramazan 93, 8 birinci teşrin 1876.

42) Vesika No. 6; 26 Ramazan 93, 15 birinci teşrin 1876 tarihli komisyon mazbatası.

43) Vesika No. 15.

44) Vesika No. 13, 14, 15, rey pusulaları.

nizamât-ı esasiye ve dahiliyesi bir taraftan tetkik ve tanzim olunmakta bulunduğundan anların husul ve tekarrübüne kadar bu seneye mahsus olmak üzere meclis-i mezkûr âzasının suret-i intihap ve tâyinine dair "bir muvakkat tâlimat kaleme alındı 45). Hükûmlerinin hemen yürürlüğe konulması kararlaştırılan ve bu hususta irade istihsal olunan 46) yedi maddelik bu tâlimatnameye göre Meclisi Umumi, birinin adı Meclisi Âyan ve ötekinin adı Meclisi Mebusan olmak üzere ayrı ayrı iki heyetten teşekkül edecekti. Meclisi Mebusanın âzası "sunuf-i ahali tarafından usulü üzere intihap olunan vekillerden,, mürekkep olacaktı ; fakat intihap nizamâtının yapılması zamana muhtaç olduğundan Meclisin mümkün olduğu kadar çabuk toplanabilmesi için bu seneye mahsus olmak üzere esasen ahalinin intihap etmiş olduğu vilâyetlerdeki İdare Meclisleri âzaları tarafından mebusların intihabı "bilvasıta ahali tarafından intihap olunmuş hükmünde olarak ,, bu senelik işe başlamak için muvafık görülüyordu. Hükûmet merkezinde ise buna uygun bir usul ile seçim yaptırılacaktı. Bu senelik Meclisi Mebusanın âzası 120 kişi olacak ve bunlardan her birine içtima devresinin devamı müddetince üçer bin kuruş maaş ve maaşları nisbetinde kanunî harcırah verilecekti. Yalnız kendi intihap dairelerinin değil, bütün milletin vekili olacak olan mebusların " âsar ve harekâtı cümlelerin mevsuk ve mutemedi olmak için şahsî ve zatlarının beynennas hüsn-i sîret ve ahlâk ile mâruf ve muttasıf olması ve devletin lisan-i resmisine vakıf olması ve sinen yirmi beş yaşından aşağı bulunmaması ve müddet-i ömründe hiç bir cinayetle veya politika cünhasile mahkûm olmuş olmaması ve memlekette az çok emlak sahibi bulunması ,, lâzımdı. Bütün "sunuf-i teba ve ahali ,, yi temsil edeceklerine göre her vilâyetin mevki ve ehemmiyetine ve takribî nüfusunun miktarına göre bu 120 mebustan yetmiş müslim ve ellisi gayri müslim olacaktı 47).

Komisyonun listesinde gösterilen 70 müslim mebusa, bilâhire irade ile yapıldığı arşivdeki vesikalardan anlaşılan 10 müslim me-

45) Vesika No. 10 ,Meclisi Umumi'nin sureti intihabına ve tâyinine dair tâlimatı muvakkate ; bu muvakkat tâlimat Takvimi Vakayı, tertibi evvel, N. 1844 de ve yine Karakoç Serkis, Tahşiyeli Kavanin, cilt, II S. 34 36 da neşrolunmuştur.

46) Vesika No. 8 ve 9.

47) Her vilâyetten çıkarılacak müslim ve gayri müslim mebusların sayıları bak: Vesika No. 11, Meclisi Mebusan için Dersaadet ve vilâyetlerden intihap olacak âzanın adedini gösteren cetvel.

bus daha ilâve edilmiş ve bu suretle mebusların adedi 120 den 130 a çıkarılmıştır 48). Bundan da Mecliste devletin esasını teşkil eden islâm unsurun daha büyük bir ekseriyetini temin etmiş olmak gayesi güdülmüş olsa gerektir.

Aynı zamanda İstanbul mebuslarının seçimi için ayrıca 23 maddelik bir beyanname tanzim edilerek neşredildi 49). Buna göre nefsi şehir ve mülhakatı yirmi intihap dairesine taksim olunacak 50) ve 1877 senesi martının yedisine (19 mart) tesadüf eden salı günü (27 Safer 93) ilk içtimanı yapacak olan Meclisi Mebusana "yalnız bu seneye mahsus olmak üzere Dersaadet ve mülhakatından beşi müslim ve beşi gayri müslim olarak on mebus intihap edilecekti.

Hazırlıkları bu derece ilerleyen Meclisi Umumünin açılışını, bütün bu işlerin esas ruhu ve muharriki olan Midhat Paşa, maalesef görememiştir. İstanbul Sefirler Konferansının dağılması üzerine Sad-razamın, ilân edilen meşrutiyetin Avrupalıların ağızlarını kapatmak için "sırf bir nümayişten ibaret olmadığını gerek harice ve gerekse dahildeki hıristiyanlara karşı fiilen isbat etmeğe yarıyacak her tedbiri almakta olduğunu görüyoruz. Bu meyanda Harbiye Mektebine gayri müslim talebenin de kabulünü temin edecek bir irade istihali için Padişaha arıza takdim ediyor ve aynı veçhile bazı siyasî gâ-yelerle birkaç yere hıristiyan valiler tâyin edilmesi için irade istih-saline çalışıyordu. Abdülhamid ise, etrafına toplamış olduğu Midhat Paşa düşmanlarının da telkinleri ile, bu ve buna benzer arizeleri cevapsız bırakıyordu. Esasen Midhat Paşa aleyhinde birçok entri-kalar 51) dönüyor, Padişaha sık sık jurnallar verilerek onun Osmanlı Hanedanını yıkmak, Cumhuriyet tesis ederek kendisinin devlet reisi olmak emelinde olduğu ileri sürülüyordu. Abdulhamid, meşrutiyetin ilânından sonra Midhat Paşa lehinde cereyan eden bütün nümayişleri ve hadiseleri büyük bir dikkatle takibetmiş ve

48) Bak: Vesika 11 e haşiye ve No. 15, 16.

49) Vesika No. 17. Heyeti Mebusanın birinci senesi içtimaiyesi için Dersaadet ve mülhakatında intihap olunacak mebusların sureti intihabına dair beyanname.

50) Vesika No 10, madde 6; bu dairelerin ayrı ayrı isimlerini ihtiva eden defter bak: K. Serkis, Tahşiyeli Kavanin, cilt II, s. 43 - 59.

51) Midhat Paşa aleyhinde çevrilen entrikalar ve onun memleket dışına çıkarılmasına sebep olan hadiseler hakkında bak :Mahmut Celaledin Paşa, Miratı Hakikat, cilt I ,S. 265 vd. ; başka bir görüş.

Midhat Paşanın gerek dahilde ve gerekse memleket haricinde kazandığı şöhretten, onun Namık Kemal ve Ziya Beyler gibi hükümdar tarafından daima şüpheli nazarlarla bakılan kimselerle temas halinde olmasından kuşkulanmağa başlamıştı. Bununla beraber Midhat Paşa, her halde meşguliyetinin çokluğundan olsa gerek, aleyhinde çevrilen entrikalardan ve kendisine hazırlanmakta olan elim âkibetten habersiz olarak, Padişaha arizelerini kabul ettirmek için mütemadiyen ısrar ediyor ve bu hoş gitmeyen hareketleriyle hükümdarının büsbütün şüphelerini arttırıyordu. Bu sırada Saraya yaranmak maksadiyle bir takım yolsuz hareketlerde bulunan Maliye Nazırı Galip Paşayı Sadrâzâmın "arzu-yi Şahane," hilâfına olarak kabineden uzaklaştırması, fakat buna rağmen Padişahın ona tekrar yüksek ve ehemmiyetli bir memuriyet vermek istemesi, Abdulhamid ile Sadrâzâmın ötedenberi serin olan arasını daha fazla açmağa sebep oldu. Midhat Paşa daha birkaç taktir ile yine eski taleplerini tekrar edip fakat mütemadiyen sükûtle mukabele görünce nihayet mâruf olan 30 ikinci kânun 1877 tarihli son taktirini Padişaha takdim etti 52). Bunda son derece cüretle ve gayet ağır lisanla meşrutiyeti ilân etmekten maksadın ne olduğunu ve meşrutî bir hükümdarın vazifelerini Padişaha bir defa daha hatırlatmakla 53) Midhat Paşa'nın artık her şeyi göze almış olduğunu görüyoruz. Filhakika epeyi zamandan beri tasarladığı plânı tatbik etmenin, yâni Midhat Paşa gibi hükümdarın şahsiyetini gölgede bırakan tehlikeli bir Sadrâzâmı uzaklaştırma zamanının geldiğine ikna edilen 54) Abdulhamid, adı geçen taktiri verdikten sonra

52) Metin bak: A. H. Midhat, Tabsirei İbaret. S. 394-396.

53) «Evveâl Zat-i Mülükânelerine ait olan vazife-i hükümdaranenizi mutlaka bilmelisiniz. Zira bilcümle harekâtınızdan millet nazarında mesul olacaksınız. Bununçün vükela-yi devlet ve memurin-i hükümet icra-yi vezaifinden emin olmalıdır ki dörtyüz seneden beri milletimizi denaete alıştırıp devleti duçar-i tedennî eden müdahinlikten yakayı sıyıralım . . . Milletimizin menafiine muzır olan en ufak hususta bile size itaat etmekte mâzurum. Çünkü mesuliyetim ağırdır ve hem vicdanımdan korkarım . . . Henüz dehşetli zelzelelerden mahv ve inkıraz derecesini savuşturan bina-yi devleti tâmire çalıştığımız sırada siz âdeta yıkmak istiyorsunuz . . . »

54) Bu son taktir saraya geldiği gün Damat Mahmut Paşanın tâlimatı üzerine zevcesi Cemile Sultan saraya giderek kardeşi Abdülhamid ile görüşmüş, Sadrâzâmın kendisi ve Hanedanı için ne büyük bir tehlike olduğunu tesirli bir lisanla hükümdara tasvir etmiştir. Aynı gece Sarayda Damat Mahmut, Redif,

artık ne Sadarete ve ne de Saraya uğramıyan Midhat Paşa'yı, hiç bir şey sezdirmeden birçok defalar haberler göndererek Saraya getirtmek istiyordu. Beyhude yere yaptığı bu teşebbüslerden sonra nihayet Başmabeyinci Sait Paşayı 5 şubat 1878 günü Sadrâzam nezdine göndererek selâmlariyle birlikte bütün takrirlerini kabul ettiğini tebliğ ettirdi. Bunun üzerine aleyhine alınan tertibata vakıf olmiyan Sadrâzam, Sait Paşa'nın ikna edici sözlerine kanarak beraberinde Saraya gitmeğe razı oldu. Burada Sadrâzama mahsus odada bir müddet bekledikten sonra yanına gelen İngiliz Sait Paşa, Sadaret mühürünü teslim etmesini ve iradei seniyye mucibince hemen Dolmabahçe Sarayı önünde istim üzere duran İzzeddin vapuruna binmesini tebliğ etti. Midhat Paşa, düşürüldüğü tuzağın ancak şimdi farkına varıyordu. Bu kadar tahkir edici bir muamele karşısında bile metanetini hiç bozmayarak emre itaat etti 55).

49 günlük bir Sadareten sonra böylece Midhat Paşa'nın lâıyk olmiyan bir tarzda memlekettten uzaklaştırılması yalnız meşrutiyet için değil, bütün Türk tarihi için büyük bir faciadır diyebiliriz. Çünkü çok muhtemeldir ki Midhat Paşa mevkiinde kalmış olsaydı memleket belki de 93 harbinin facialarından hiç olmazsa kısmen korunmuş kalabilecekti.

Kendi ısrariyle Kanuni Esasıye ilâve edilen 113 üncü maddeye dayanarak Abdulhamid, Mithat Paşa'yı memleket harici edip Sadaret mühürünü aynı günün akşamı Şûrayı Devlet Reisi Edhem Paşa'ya verirken 56), Midhat Paşa'nın hürriyetperverler nezdindeki şöhretini büyük bir tehlike olarak saymakta, bu hadise üzerine İstanbul'da bir isyanın baş göstermesinden korkmaktadır. Bu ihtimali göz önünde tutan Padişah, İzzeddin vapurunun süvarisine 24 saat Çekmece önünde demirli beklemesini ve bu müddetin bitmesine kadar Saraydan bir haber gelmezse kendisine verilmiş olan zarfı açarak ondaki tâlimata göre hareket etmesini emrediyordu. Fakat korkulan isyandan eser görünmediğinden yeni bir haber alamıyan İz-

---

Cevdet, İngiliz Sait ve Çerkes Nusret Paşalar Padişahın iradesile bir meclis akdederek Midhat Paşa'yı tevkif ve memleket dışına sürmek için plânlar hazırladılar. Bak: Ahmet Saip, Abdülhamid'in Evvâli Saltanatı, s. 119, 120.

55) Uzunca tafsilat bak: Mahmut Celaleddin Paşa, Mirati hakikat, cilt 1, s. 266-280.

56) Sadaretin Edhem Paşaya tevcihi hakkında hattı Hümayun bak: Ahmed Midhat, Üssi İnkılap, cilt II, S. 385 vd.

zeddin vapuru süvarisi, ertesi günü zarfı açınca Emanetini Brindizi'ye bırakmakla muvazzaf olduğunu öğreniyor ve bu vazifesini ifa etmek için Marmaranın mai sularını yara yara hedefine doğru ilerlerken, babasının yokolmasıyla yetim, hatta üvey babaya kalan henüz doğmuş meşrutiyet çocuğunun beşiği İstanbul, üzerine kâbus çökmüş bu tezatlar diyarı, tantanalı sarayları ve ahşap kulubelerle, geniş caddeleri ve dar sokaklarıyla, Tanrıya yakınlaşmak ister gibi göklere yükselen minareleri, mütevazi mescitleri ve loş medreseleriyle, bir keşmekeşi andıran mütenevvi ve muammalı hayatiyle ufuklarda kayboluyordu.

Hiç bir tarafta fiilî bir tepgi görünmemekle beraber Midhat Paşa'nın bu suretle nefyedilmesi şüphesiz ki memleketteki hüriyet taraftarlarına çok büyük bir tesir yaptığı gibi esasen meşrutiyeti de şimdiye kadarki tanzimat hareketleri şeklinde samimî olmayıp sırf Avrupalıların gözlerini boyamak kasdiyle yapılmış bir nümayiş addeden ecnebileri, hayal inkisarına düşürüyordu. Avrupa basını ötedenberi Midhat Paşa hakkında takdîrîkâr lisan kullanmıştı. Şimdi ise onun gördüğü muamele, Osmanlı hükûmetine karşı beslenen itimadı derin surette sarsıyordu. Birçok devlet adamları ve bizzat hükümdarlar, bu haberi alınca teessüfleri ile birlikte Türkler hakkındaki kanaatlarını açığa vuruyorlardı. Fransa Cumhuriyeti Reisi Thières, "Sultana bu işi, Türkiyenin en büyük düşmanı tevsiye etmiştir," diye bağırdığı gibi İngiltere Kraliçesi Viktorya: "Türkler galiba intihara hazırlanıyorlar," ve nihayet Avusturya İmparatoru Franz Joseph: "Ya Rab! Bu Türkler ne kadar ıslahat kabul etmez bir millettir," demişlerdir 57).

Midhat Paşa'nın bu âkibetinden en çok sevinen, muhakkak ki onun yokluğunu emellerine en ziyade uygun addeden Rusya olmuştur. Hakikaten Ruslar, Midhat Paşa'nın Osmanlı hükûmeti başından ayrılması hadisesini Tanrının kendilerine bir lûtfu saymışlardır.

Her ne olursa olsun vaziyetin, Midhat Paşa'nın sürgüne gönderilmesi ile neticelenecek bir inkişaf göstermesi, bütün iyi niyetlerine ve büyüklüğüne rağmen onda siyasî hassasiyetin noksan olduğunu bize göstermektedir. Hakikaten büyük işler görececek bir

57) Avrupa basınından naklen bak: Ahmed Saip, Abdülhamid'in Evaili Saltanatı, s. 125.

inkilâp adamı olmak vasfı muhakkak ki onda tam değildir. Eğer tam bir siyasî adam olsaydı, Machiavelli prensiplerine uymağa bile lüzum kalmaksızın, gayesine ulaşmak için kendine tehlikeli olabilecek asıl niyetlerini son dakikaya kadar saklar, hedefe varmak için her vasıtayı meşrû adderek her şeyden evvel kendi mevkiini kuvvetlendirdikten, muvaffakiyetinden tamamen emin olacak bir duruma girdikten sonra harekete geçerdi. Osmanlı tarihinde saati saatına uymıyacak kadar ittatsız karakterli hükümdarları idare etmesini, kendine bağlamasını ve neticede muvaffak olmasını bilen Sadrâzamlar yok değildir. Köprülü Ahmet Paşa ile IV. Mehmed arasındaki münasebetler bunun canlı bir misâli olarak gösterilebilir. Yukarıda bahsi geçen son tahririni yazmakla Midhat Paşa, her halde ileriye görür bir siyaset adamı gibi değil, sağlam seciyeli, merd ve hatta saf denebilecek bir adam gibi hareket etmiştir. Vakıa o, birinci derecede Kanuni Esasîye dayanmak, bütün icratında bundan kuvvet ve salâhiyet almak istiyordu. Fakat birinci derecede hükümdarın şahsına dayanarak, onun itimadını kazanarak iş görmekten istinkâf edecek zaman henüz gelmemişti. İşte Midhat Paşa'nın her halde bu ciheti takdir edemediği anlaşılıyor. Ancak bu hükmü verirken Midhat Paşa'nın içinde bulunduğu şartları, ödevinin ağırlığını ve müstâceliyetini göz önünde tutmamız icabeder. Başka bir çare bulamamış olması çok mümkündür. Lâkin muhakkak olan bir şey varsa o da Paşa'nın kendisine hazırlanan tuzağın farkına varmamış olduğudur ki hakikî bir siyasî adamın hiç olmazsa bunu sezmesi ve icabeden mukabil tedbirleri almağa çalışması gayet tabiidir. Midhat Paşa'nın böyle bir tuzağa, affedilip ta Avrupa'dan dönünce ikinci bir defa daha düşmüş olması keyfiyeti de yukarıdaki hükmümüzü kısmen olsun desteklemektedir.

Türkiye'de meşrutiyetin ilânını (Debidour 58), Malet 59), Seignobos 60) ve Felix Bamberg 61) gibi bir takım garp müverrihleri, sırf Avrupa'nın tazyiki altında vukua gelmiş bir hâdisе olarak telâkki etmişler ve Türklerin bunda samimî olmadıklarını

58) Debidour, Histoire diplomatique de l'Europe, II, s. 490-500;

59) Lavisse et Rambaud, Histoire Générale, XII, s. 465.

60) Seignobos, Histoire Politique de l'Europe Contemporaine, II, s. 885;

61) Felix Bamberg, Geschichte der Orientalischen Angelegenheiten..., s. 479-480. Daha ziyade Rus müdahalesine mani olmak maksadiyle diğer Avrupa devletlerinin himayesinin temin edilmek istendiğini ileri sürer.

ileri sürmüşlerdir. Halbuki bu, esas itibariyle doğru olmaktan çok uzaktır 62).Hele böyle bir isnad, Midhat Paşa için bahis mevzuu bile olamaz. Onun samimliğine en ufak derecede bile şüphe etmek kabil değildir, hattâ onun bu samimliği "âdeta sâfiyet derecesine," 63) varmıştır. Midhat Paşa'nın tâ Tuna vâililiğinden beri meşrutî bir idare tasavvur etmekte olduğunu bildiğimiz gibi, vâililikleri vesair devlet vazifelerinde ne kadar liberal ve demokrat esaslar dahilinde hareket ettiği de gün gibi aşikârdır. Esasen o, gerek memleket içinde ve gerekse hariçte temin ettiği bütün şöhretini, bütün hürriyetsever ve iyi niyet sahibi kalplere işlemiş olup hakkında beslenen bütün sevgiyi hep bu hususiyetine borçlu değil midir? Bütün bunlardan sarfınazar etsek bile onun hükümdara yazdığı 30 İkinci kânun tarihli takriri, meşrutiyete samimî olarak ve bütün mevcudiyetiyle bağlı bulunmasaydı, her tehlikeyi ve felâketi göze alarak kaleme almasına imkân var mıydı? Aynı takirde bir hükümdara karşı misli belki de bütün dünyada hiç görülmemiş derecede ne kadar cüretli ve samimî bir lisan kullanıyor?:

"Meşrutiyeti vaz ve ilândan muradımız istibdadı ref ve Zat-ı Şahânenizi vezaifinizde ikaz, vükelâ-yi devletin vezaifini tâyin ve milletimizin meyanında müsavat-ı kâmileyi temin edip el birliğiyle ve gerçekten mülkün ıslâhına çalışmaktır.

Otuz senedenberi neşredilip te icra olunmayan Hatt-ı Hümayunlar gibi şimdiki Hatt-ı Hümayun-ı Mülükâneleri buhran-ı hazırım indifandan sonra bile hükümsüz kalmıyacaktır. Zira Kanuni Esastıy ilândan muradımız yalnız mesele-i şarkiyenin hüsn-i tesviyesine medar olmak ve *Avrupaluların aleyhimize açılan ağızlarını kapamak için nûmayişten ibaret bir hiyle değildir...* Vükelâ-yi devlet ve memurin-i hükümet icra-yi vazifeden emin olmalıdır ki dört yüz seneden beru milletimizi dalâlete alıştırıp devleti dūçar-ı tedenni eden müdahinlikten yakayı sıyralım... Milletimizin menafiine muzır olan en ufak hususta Size itaat etmekte mâzurum. Çünkü mesuliyetim ağırdır. Hem vicdanımdan korkarım, hem de vatanın saadet ve selâmetini temin için vicdanımla müteahhidim. Fakat korkarım ki bu efkâr ve efalden dolayı ileruda devlet bendenizi müttehem ve mesul tutsun... Ne çare ki en ziyade korktuğum bilâhire vicdanı-

62) Bu iddianın cerhi: Yusuf Akçura, zamanımız Avrupa siyasî tarihi, cilt, VI, s. 472-474.

63) Yusuf Akçura, aynı eser, cilt VI, s. 258.

mın bendenizi mahcup edip mesul tutmasıyle milletimin tân-u tevbihine uğramaktır. İşte bu dehşettir ki Zat-ı Şahanelerini tasdi için bendenize cüret veriyor...

Padişahım! Osmanlular kendu kendularını islah ve idare iktidarını haiz olmalıdırlar. Usul-i meşveretle idare olunan bir millette nizam nedir bilir misiniz?... Bir vezir de hem vicdanı ve hem milleti nezdinde kendini mesul bilmelidir. *Ümid ve iftihar ederim ki vicdanımın bendenizi mesul tutabileceği bir harekette bulunmadım; fakat milletin bendenizi mesul tutmalarına çalışmalarını isterim, hem bu hale fahırlenurum... ,*

Midhat Paşa'nın kaleminden çıkmış olan bu cümleler, başka hiç bir delil olmasa bile, onun meşrutiyete ne derecede bağlı olduğunu isbata kâfidir. Bütün hareketlerinde vicdanının bu kadar kaydı altında bulunan, bu kadar derin bir mesuliyet hissi taşıyan bir adamın iyi niyetinden şüphe edilmesine imkân ve ihtimal yoktur. Meşrutiyet ve Kanuni Esasî işinde tam mânasiyle samimî olduğunu göstermesi itibarıyla vicdanının derinliklerinden kopup gelen bu sözlerden daha kuvvetli bürhanlar olabilir mi?

Abdulhamid ile kendi şahsiyetini gölgede bırakan Sadrâzamı arasındaki mücadele, genç ve haris bir hükümdarın olgun bir Başvekilinin vesayeti altından kendini kurtarıp hükümdarlık salâhiyetinin tam zevkini ilk hevesli günlerinde almak mücadelesi olmak bakımından, tarihte ilk defa görülmüş bir şey değildir. Bunu bir çok misalleri arasından biz yalnız en yakınlarından biri olan genç Alman İmparatoru II. Wilhelm ile Bismarck arasındaki mücadeleyi alabiliriz. Şüphesiz ki İmparator, 1890 senesinde Bismarck'ı uzaklaştırmak ve onun prensiplerinden ayrılmakla memleketini birinci umumî harp felâketine sürüklemek yolunu tutmuştur. Abdulhamid de, Midhat Paşa'yı uzaklaştırmakla her halde büyük bir felâketin, 93 harbinin hazırlanmasına çok yardım etmiştir. Aradaki fark, bu felâketin Almanyanın başına ancak bir rubu asır kadar zaman sonra gelmişken Abdulhamid'in devletinin üzerine hemen birkaç ay sonra çökmüş olmasıdır. Bundan başka iki hükümdarın akibetleri arasında da dikkate değer bir benzerlik görüyoruz: Taliin ne kadar garip bir tecellisidir ki birbirinin şahsan pek dostu olan bu iki hükümdardan Abdulhamid, milletinin arzusu ile tahtını bırakmak mecburiyetinde kaldıktan sonra memleketinin mukadderatı henüz taayyün etmeden birinci dünya harbinin karanlık günlerinde vefat

ettiği gibi, yine milletin arzusu ile tacını ve hatta memleketini terketmek zorunda kaldıktan sonra II. Wilhelm, memleketinin halen geçirmekte olduğu ikinci dünya harbinin büyük imtihan günlerinde istikbalin nasıl olacağı henüz belli değilken dünyaya gözlerini kapamıştır.

* * *

Abdulhamid, Midhat Paşa'yı memleket dışına sürdükten sonra bundan sadece memlekete zararlı bazı hareketlerde bulunduğu hakkında jurnallar verilmiş ve hakkında neşriyat yapılmış olan Midhat Paşa'nın şahsını kastedtiğini göstermek maksadiyle Meclisi Mebusanın bir an evvel toplanmasını istiyordu. Filhakika seçim, daha Midhat Paşa'nın Sadâreti zamanında mümkün olduğu kadar çabuk icra edilmiş ve her taraftan "peyder pey," devlet merkezine mebuslar gelmeğe başlamıştı 64). Aynı zamanda Âyan Heyeti teşkil edildi ve Mebusan Heyeti Reisliğine "vükelayı kudemâdan," Ahmet Vefik Efendi tâyin olundu ve keyfiyet gazetelerle ilân edildi. Meclisin açılış töreni evvelâ Ayasofyada Padişahlara mahsus dairede yapılacağı kararlaştırılmıştı. Fakat Abdulhamid, böyle kalabalık bir günde İstanbul tarafına geçmek istemediği ve açılış merasiminin Padişahın huzurunda icra edilmesi matlup olduğu cihetle devlet erkânı, vükelâ ve bazı sivrilmiş ümeranın burada "iktibas-i envar-i tevfiyat eylemeleri için," Beşiktaş Sahilsarayının Divanı Hümayun mahallinde 65) yapılması münasip görüldü 66).

İlk Osmanlı Meclisi Mebusanının açılacağı gün yaklaştıkça İstanbul, bu mebusları görmek merakı saikasıyla Avrupa'dan gelen birçok kimselerle doluyordu. Bu ziyaretçiler arasında tabii olarak bütün dünyanın belli başlı gazete muhabirleri de bulunuyordu. Aynı muhabirlerin her gün İstanbul'dan memleketlerine gönderdikleri

64) Vesika No. 18.

65) Dolmabahçe Sarayının Muayede Slonu.

66) «... Çünkü bu meclis veli nimet-i bîminnetimiz şehinşah-ı asalet-iktinah Efendimiz Hazretleainin esas-ı devlet ve temin-i hukuk-ı saadethal-i millet hakkında bizzat ve bilhassa ihsan ve inayet buyurdıkları kanun-i esasinin mukteza-yi mehasin intimasından olmak üzere teşekkül eyleyeceği cihetle erkân ve âzasının vükela ve daiyan ve bazı mütemeyyizân-i ümera ve bendegân ile beraber huzur-i feyiznuşur-i Hazret-i Hilafetpenahide iktibas-i envar-i tevfiyat eylemeleri için resm-i küşadın Beşiktaş Sahilsaray-ı âlisinde Divanı Hümayun mahallinde icrası...»; Vesika No. 18.

haberlerle Osmanlı payitahtında olup bitenler hakkında bütün dünya aydınlanıyordu.

Böyle bir hava içinde nihayet aylardanberi sabırsızlıkla beklenen 19 Mart Pazartesi günü geldi. Bütün resmî daireler tatildi. Sabahın saat beşinden itibaren halk bu büyük hadiseyi görmek için Beşiktaş Sarayına doğru akın akın gidiyor, sarayın etrafında müthiş bir kalabalık kalinde toplanıyordu. Vükelâ, devlet ricali, askerî ümera, ulema, sefirler ve sefaretler erkânı, ecnebi muhbirler Sarayın salonunda kendilerine ayrılan yerlere yerleşiyorlardı. Salonun garp tarafına, yüzü doğuya çevrilmiş olmak üzere o günlük Topkapı Sarayından buraya getirilmiş olan Padişahın İrandan gelme altın tahtı konulmuştu. Tahtın sağ tarafında vükelâ, Meclisi Âyan azaları, bunların arkasında Osmanlı camiasının dinî reisleri, Şûrayı Devlete ve Adliyyeye mensup zatlar duruyorlardı. Sol tarafta Şeyhülislâm, Şerif Hüseyin Paşa, Kadıaskerler, arkalarında askerî ümera yer almışlardı. Bunların yanında o zamanki ecnebi Sefirleri ve Elçileri bulunuyorlardı. Bu zatların her biri resmî davetli olup büyük üniforma taşımakta idiler. Tahtın karşısında Meclisi Âyan azaları (67) ile o zamana kadar İstanbul'a gelmiş bulunan mebuslar bulunuyordu. Arka safta Hassa Hademesi bir yarım daire şeklinde dizilmişlerdi (68).

Merasim vakti (saat iki buçuk) gelince tahtın üzerindeki örtü kaldırıldı. Saray Başteşrifatçısı Kâmil Beyin açtığı Padişaha mahsus odanın kapısından çıkan Abdulhamid, Hassa Hademesinin alkışlarıyla kalabalığın arasından geçerek tahtına oturdu; üniforma üzerine siyah bir pelerin almış, sağ elinde açılış nutkunu tutuyor ve sol elini kılıncına dayamıştı. Tahtın sol tarafında büyük üniforma giymiş veliahd Reşad ve şehzade Kemaleddin Efendiler yer almışlardı. Bütün salonu derin bir sükût kaplamıştı. Padişah elindeki kâğıdı Sadrâzama verdi. Edhem Paşa bunu öptükten sonra Mabeyin

67) Âyan âzalarının isimleri bak: Hakkı Tarık Us, Meclis-i Mebusan 1293-1877, İstanbul 1940, s. 2.

68) Hakkı Tarık Us, aynı eser, s. 4-6. O zamanki heyet-i vükelâ, erkân ve rütbe sahipleri, sefirlerin ve elçilerin isimleri verilmektedir; yine 8 mart 1293 tarihli Vakıf, Basiret ve Hakikat gazeteleri, aynı tarihli bütün İstanbul gazetelerinde bu merasime dair oldukça etraflı yazılar vardır. Yine bak: Ahmed Midhat, Üssî İnkılap, cilt II, s. 218 vd. Mahmud Celaleddin Paşa, Mirat-i Hakikat, cilt I, s. 272, 273.

Başkâtibi Said Paşa'ya uzattı. Başkâtip de öptükten sonra yüksek sesle Padişahın bu açış nutkunu okumağa başladı. Nutuk bitince atılmağa başlanan 101 pare top sesleri, Meclisin küşadını ilân ediyordu. Okunması yarım saat kadar devam eden bu uzun nutkun içinde o zamana kadar neşredilen Hattı Hümayunlardan fazla bir şey yoktu 69). Burada uzun bir tariht mukaddemeden sonra son zamanlarda devletin uğradığı felaketten, maliyenin perişanlığından ve hali hazırdaki elim vaziyet karşısında devleti inkirazdan kurtarmak maksadiyle Kanuni Esasıyı ilân etmek mecburiyetinde kalındığından bahsediliyor ve nihayet bu seneki içtimada Meclisin yapacağı işler tâyin 70) edildikten sonra Sırbistan ve Karadağ meselelerine ve İstanbul Sefirler Konferansına temas ediliyor ve bu konferansın bir iş göremeden dağılması teessüfle kaydediliyor ve nihayet "mâmafi her zamanda maksadımız hukuk-ı istiklâlimizin muhafazası mesleğinde devama mâtuf olduğundan harekât-ı atiyemizde dahi yine bu meslek nokta-i nazar ittihaz olunacaktır," diye sona eriyor.

Nutuk okunurken ayakta durduğu halde pek meyyus, sıkılmakta ve sabırsızlanmakta olup hiç etrafa bakmaksızın mütemediyen önündeki mebusları çatık kaşla süzen ve eliyle sık sık sakalını okşayan Abdulhamid 71), okuma bitince ecnebi hükümdarlarınca yapılması bir teamül haline gelmiş olduğu şekilde mebuslara hoş geldiniz diye hiç bir iltifatta bulunmaksızın ve kısa bir selâmdan başka hiç bir hareket yapmaksızın hemen salonu bırakarak odasına çekiliyor ve böylece merasim bitmiş oluyordu. 72).

69) Nutkun metni bak: Hakkı Tarık Us, Meclis-i Mebusan, s. 7-10. Ahmed Midhat, Üssi İnkilâp, II, s. 389 vd.

70) « Bu seneki içtimanızda meclisinizin nizamât-ı dahiliyesini ve intihap kanunnamesini ve vilâyat ve idare-i nevahi kanun-ı umumîsi ve devair-i belediye kanunu ve usul-i muhakemat-ı medeniye ile mehakimin teşkilâtı ve hükkâmın suret-i terakki ve tekaütleri ve umum memurinin vezaifi ve hakk-ı tekaüt kanunnameleri ve matbuat ve divan-ı muhasebat kanunlarıyla sene-i sabıkanın bütçe kanun layihaları liecelil-müzakere meclisinize havale olunacağından işbu kanunların sırasıyla müzakere ve mütalaası ve kararlarının itası nezdimizde matlub-ı katidir».

71) Times, Le Temps, Figaro gazetelerinin muhbirlerine göre bu gazetelerden ve bilhassa 22 mart tarihli Le Temps dan naklen, Ahmed Saip, Abdulhamid'in Evaili Saltanatı, S. 155.

72) Merasimi gösteren temsili bir resim bak, H. Tarık Us. s. 8-9

Padişahın bu açılış nutkuna usulü üzere Meclisi Âyan Reisi Server Paşa ve Meclisi Mebusan Reisi Ahmed Vefik Efendi (çok geçmeden Paşa), gerek muteber Âyanın ve gerekse Meclisi Mebusanın cevaplarını göndermişlerdir 73).

Meclisi Mebusanın ilk içtimalı, ertesi 20 mart 1877 salı günü bu maksatla hazırlanan Nafia ve Ticaret Nezareti divanhanesinde yapılmıştır. Mecliste işe evvelâ tahlif resmi ile başlanmış ve sonra nizamname mucibince Meclise iki reis vekili, dört kâtip ve üç müdür intihap olunmuştur. Bu ilk içtimada Osmanlı İmparatorluğu dahilinde yaşayan 10 cins milletten mebusların adedi, 69 u müslüman ve 46 sı hıristiyan ve musevî olmak üzere 115 kişiden ibaretti.

93 Meclisi Mebusanı namıyla mâruf olan bu meclis, memleketin en buhranlı zamanlarında iki içtima devresi yaşamıştır. Bu içtimalarında, memlekette ilk defa olmasına rağmen hayli bir olgunluk gösterip ümitleri hilâfına Avrupalı müşahitlerin ve ecnebi gazete muhabirlerinin hayranlık ve takdirlerini kazanmış 74) ve birçok meseleler hakkında kararlar vermiş 75), hülâsa değerli bir faaliyet göstermiş olan Meclisin müzakere safhalarını ayrı ayrı tâkip edemeyeceğiz 76) ve zarurî olarak ancak elimizdeki vesikaların müsadesi nisbetinde birkaç söz daha söylemekle iktifa edeceğiz.

73) Bu cevapları 24 mart 1877 tarihinde Sadrâzamla birlikte Server Paşa ve Ahmet Vefik Efendi Mabeyne getirerek kendilerini kabul eden Padişaha takdim etmişlerdir. Metinleri bak: Hakkı Tarık Us, Meclisi Mebusan, s. 13-19; Ahmed Midhat, Üssi İnkilap, II, s. 400 vd. 407 vd.

74) Meclisi Mebusan Reisi Ahmet Vefik Paşanın kapanış nutku, H. Tarık Us, Meclisi Mebusan, s. 400 ; yine Avrupa gazetelerinden naklen: Ahmet Saip Abdülhamid'in Evaili saltanatı, s. 169-171.

75) Bu içtima devresinde meclisin tetkik ettiği kanunlar hakkında oldukça etraflı mâlumat bak: Ahmet Midhat, Üssi inkilap, II, s. 219-248.

76) Bu müzakereler çok enteresan ve heyecanlı mevzular üzerinde cereyan etmiş olmakla beraber biz burada bunlara girişemeyeceğiz. Çünkü elimizdeki malzeme bu değerli mevzuu hakkile işlemeğe kâfi gelecek derecede zengin değildir. 1939 senesinde Tanzimatın yüzüncü yıl dönümü münasebetile neşredilecek olan eser için bu 93 Meşrutiyeti mevzuunu seçip İstanbul'da Başvekâlet Arşivinde tetkikat yaparken elime geçen ve şimdi burada istifade ettiğim vesikaların kifayetsizliği üzerine Meclisi Mebusanın zabıtlarını o zamnki gazetelerden aramağa başlamış ve bir müddet çalışmışım. Müzakere safhalarını hakkile takip edebilmek için bu zabıtların tamamına ihtiyaç vardır. Halbuki bunları toplamak uzun zamana ve büyük zahmetlere mutevakkıf bir işdir. O günlerde sayın Hakkı Tarık Us'un bu işe himmet ettiğini ve bütün zabıtları mümkün

Meclis muntazam bir surette celselerini akdederek kendisine verilen vazifeleri yapmakla meşgulken devletin siyasi durumu git-tikçe vehamet kesbetmiş ve 23 nisan 1877 tarihinde Rusyanın Osmanlı devletine karşı harp ilân etmesiyle senelerden beri devam edegelen buhran nihayet patlak vermişti. Meclis normal çalışmalarına devam ederek bu seneye mahsus olmak üzere 19 marttan itibaren üç ay devam etmesi kararlaştırılmış olan birinci içtima devresinin sonu gelmek üzere idi. "Devletçe görülecek lüzum üzerine vaktinden evvel küşad veya müddet-i muayyen-i içtimanın tenkisi veya tezyid olunması „ iradeye mütevakkıf 77) olmakla evvela Meclisin tam vaktında kapanması kararlaştırılmış ve bu hususta irade de çıkmıştı 78). Meclis-i Umumînin son içtimasında ve her iki heyetinde Padişahın bir tezkiresi okunacaktı. Bu tezkerede Padişah, " nazar-ı dikkat ve temyizlerine muhavvel ve bi-dayet-i tesisat cihetiyle birçok mevad-di mühimme-i vakıfayı muhtevi olan kavanin ve nizamâtı ve bunları bir taraftan usul-i umumiye dairesinden çıkılmamakla beraber diğer taraftan ihtiyacat-ı memlekete tevfiik eylemekte iktidar-ı sahih ibraz eylemiş olmaları memalik-i Mahrusanın usul-i meşrutiyete kabiliyeti hakkında minel-kadim rasih olan efkâr-ı isabat-asar-ı Mülûkânelerinin isabetini teyid „ ve mebusların hal-i hazırdaki gaileler arasında " devlet ve memleketlerinin menafi-i meşruasını hissiyat-ı mümtaze-i vatan-perverane ile ve her birinin yekdiğerine tekaddüm eden ve müsa-bakatla muhafaza eylemeleri kendilerinin hamıyyet ve muhabbet-i vataniyelerini isbat eylemekle . . . . „ gerek Meclis-i Mebusanda ve gerekse Meclis-i Âyanda sarfettikleri mesaiden dolayı âzaları

---

olduğu kadar noksansız olarak neşr edeceğini işidince büyük bir sevinç duyarak etüdümü onların neşrinden sonrasına tehir etmiştim. Bu eserin birinci cildi 1940 senesinde çıktı ve biz bunu şükranla karşılarken vâd buyurdukları diğer iki cilt için de himmetlerini esirgemeyeceği umidini besliyoruz. Bu birinci cilt kıymetli ilaveler, tashihler ve tavzihlerle beraber yalnız birinci içtima devresini ihtiva etmektedir. Bu cilt işlense bile diğer ciltler de elimize geçmeden ilk Meclis-i Mebusanımızın faaliyeti hakkında bu güne kadar yapılmışlardan farklı tam bir etüt yapmak imkanı yoktur. Yeni hiç bir şey ilave etmeden mevcudu tekralamak ise şüphesiz maksadımızdan uzaktır. Şu halde şimdilik bu değerli mevzua girişmekten vaz geçerek elimizdeki henüz çıkmamış vesikalara da dayanarak Meclis hakkında daha bir kaç söz söylemekle iktifa etmek meburiyetinde kalıyoruz.

77) Vesika No. 20.

78) Vesika No. 21,22.

takdir ve bundan memnun olduğunu söyledikten sonra gelecek içtima devresinde umumî idarenin ıslahına ait olmak üzere mebuslar heyetine birçok mühim kanunlar havale edileceğini ve bu sebepten gerek gelecek sene ve gerekse ilerki seneler için yapılacak seçimlerde yine “ memleketin saadet-haline lâzım olan esbabı taktir edecek „ ve kendilerine havale olunacak mühim vazifeleri yapmağa “ liyakatlarını isbat edecek „ kimselerin intihap edilmesini, muntehiplerin “ efkâr-ı vatanperverenelerinden „ beklediğini ilâve ediyor 79). Padişahın verdiği tâlimat üzerine Mabeyin Başkâtibi tarafından yazılan bu tezkire 80) ile evvelce her iki heyette okunmak üzere Sadrâzâmın “ bâzı havas „ ile müzakeresi neticesinde yazmış olduğu tezkere müsveddesi 81) arasında hayli büyük farklar görürüz. Bu müsveddede daha ziyade Meclis âzalarının bilhassa malt meseleler üzerinde çalışmalarına en fazla göze çarpar derecede ehemiyet verilmiş olmasına mukabil Abdülhamid'in hazırlattığı tezkire, birinci derecede her şeyin başı ve meşrutiyetin yaratıcısı kendisi olduğu, bütün işlerin kendi isteği ile yapılmış olduğu intibahını bırakmakta ve asıl bu cihetlere önem verilmek istendiği görülmektedir. Abdülhamid'in meşrutiyeti ne gibi şartlar altında ilân ettiği ve Meclisi hangi amillerin tesiriyle toplamağa mecbur kaldığı, arzusu hilafına hükümdarlık hak ve salahiyetlerini tahdid etmekte olan Meclisin önüne nasıl bir ruh haleti içinde çıktığı yukardanberi vermiş olduğumuz izahattan bilindikten sonra bahs ettiğimiz vesikanın satırları arasında bütün bunlara karşı samimî olmıyan haris bir hükümdarın kendi şahsını ön safhaya atmakta olduğunu seziyoruz. Hakikaten Abdülhamid, Meclisin verdiği kararların hiç birini tasvibe ve böylece bunların kanuniyet kesbetmesine yanaşmıyordu 82).

Bu suretle Meclisin tatili 19 Haziran salı günü olarak kararlaştırılmışken “elde olunan bâzı mevad-di mühimme müzakeratının ikmalî zımnında„ aynı günden itibaren on gün daha uzatılması için yeni bir irade çıktı 83). Bu uzatılmanın sebebi, daha evvel Meclisi Me-

---

79) Vesika No. 25.

80) Vesika No. 23.

81) Vesika No. 24.

82) Bak: Schulthess' Europaeischer Geschichtskalender, eilt 18, 1877, s. 409.

83) Vesika No. 26.

busanın kabul etmiş olduğu, fakat Meclisi Âyanın reddettiği bütçeyi tamamlamaktı 84). Gerçekten on gün sonra, yani 28 Haziran 1877 perşembe günü, elli altıncı celsesini akdederek birinci içtima devresine Meclisi Mebusan Reisi Ahmet Vefik Paşanın kısa bir nutku ile nihayet veriliyordu 85).

* * *

İkinci içtima devresi için seçim, aynen birinci devredeki usul ile yapılmak zorunda kaldı. Kanuni Esasfnin kırk üçüncü ve yetmiş birinci maddeleri mucibince Meclisi Umumi her sene ikinci teşrin başında açılacak ve mart başında kapanacak ve mebusların intihabına da ikinci teşrinden en az dört ay evvel başlanacaktı. Gerçi Meclis, geçen içtima devresinde "intihab-ı mebusan," kanununu tâdilen kabul etmişti. Fakat bu kanunun hakkile tatbik edilebilmesi, nevahi daireleri teşkilâtı kanunu lâyihasının yürürlüğe konulmasına bağlı idi. İntihap kanununa göre mayıs ayında nüfus defterlerinin tanzimine başlanacak ve Haziran sonuna kadar bu iş bitirildikten sonra Temmuz başında seçime girişilecekti. Halbuki bu kanun Meclisten ancak Haziran ortalarında çıktığından intihabata esas olacak defterlerin tanzimine vakit kalmamıştı. Buna ilâveten nevahi daireleri teşkilâtını hali hazırdaki harp gâileleri icinde meydana getirmenin de imkânı yoktu. Bütün bu vaziyeti gözönünde bulundurarak işin gereğini müzakere eden Encümeni Meşveret, "Kanuni Esasfnin en büyük bir eseri olan Meclisi Umumfnin," açılmasını tehir etmek caiz olmayacağından geçen içtima devresi için bir defaya mahsus olmak üzere yapılan tâlimatın mebuslar seçimine müteallik hükmünün bu defa da tatbikine karar verdi. Yalnız bu kerre içtima devresi, ilk defaki gibi marttan hazirana kadar değil, Kanuni Esasfye uygun olarak ikinci teşrinden marta kadar dört ay olacaktı 86). Ancak bu usul yalnız bu seferlik cari olacak ve "gelecek senenin intihapları kanuni umumisine tevfiikan," yapılacaktı 87).

84) Hakkı Tarık Us, Meclisi Mebusan, I, s. 390.

85) Kapanış nutku bak: H. T. US, aynı eser, s. 400.

86) Bak: 14 Şaban 1294, 24 ağustos 1877 tarihli meclisi mahsus-ı vükela mazbatası, vesika No. 27.

87) Vesika No. 28-29; heyeti mebusanın ikinci sene-i içtimaiyesinde Dersaadet ve mulhakatından intihap olunacak mebusların suret-i intihabına dair beyanname: vesika No. 30.

imza etmiş olan devletlerin tavassutuna müracaat etmiş, bundan bir netice çıkmayınca buhranın tâ başındanberi Türkiye'ye karşı dostça bir siyaset takip etmekte olan İngiltere'nin münferit tavassutuna baş vurmak zorunda kalmış ve nihayet bir mütareke ve musalaha akdetmek için Edirne'de müzakerelere girişmişti 96). Siyaset durum bu merkezde iken gerek bu müzakerelerin ve gerekse vükelâ beyninde verilen kararların usulen Mebuslar ve Âyan Heyetine bildirilmesi lâzımgeldiği ileri sürülüyordu. Halbuki halen içinde bulunulan fevkalâde hallerde bunların vakit ve zamanı gelmeden Meclise arzı "âlemin hiç bir tarafında caiz,, değildir deniliyordu. Binaenaleyh esasen Meclisin içtima müddetini uzatmak veya Meclisi vaktinden evvel tatil etmek Kanuni Esasf mucibince Padişahın selâhiyetinden olduğundan Meclisin muvakkaten tatili ittifakla tensib olunuyordu 97). Ancak bu mazbatada Meclisin *muvakkaten tatil* edilmesinin münasip olacağı sarahatla söylenmekte olmasına mukabil Abdülhamid, 13 Şubat tarihli fesih iradesinde "fevkalâde bir politika buhranı,, içinde normal mesaiye imkân yokken bile vazifelerini yapmağa gayret eden Meclisi Mebusan ve Âyandan memnundur ve her iki heyeti de taktir etmektedir; fakat "kaldı ki bugünkü günde ahval-i umumiyenin kesbeylediği şekil ve suret her devlet-i meşrutada meri-yül cereyan olan usul ve teamül ile dahi karin-i vusuk olduğu üzere Meclisi Umumînin temami-i cereyanı vazifesine müsait olmadığından... Heyeti Âyan ve Mebusanın mücerret ahval-i hazır-i fevkalâde muktezasınca bugünden itibaren tatili,, ni, gelecek senelerin içtimaları hususunda hiç bir kayıt koymadan emretmektedir 98).

İşte ancak iki kısa devre içtima edebilen ilk Osmanlı Meclisi Mebusanının akibeti l.. Bundan sonra Abdülhamid, kendisine bir defa zorla kabul ettirilmiş olan *Meşrutiyet* ve *Meclis* sözlerini artık işitmek bile istememiş, bu kelimeleri ağıza alanları şiddetle takip etmiş ve böylece istibdat idaresine bütün şeametile başlamıştır,

96) Bu hususta bak: B. S. Baykal, 93 harbi esnasında muhtelif tavassut ve sulh şayia ve teşebbüsleri, Belleten, Sayı 19, S. 366 vd.

97) Meclis-i Umumînin feshine dair 10 safer94, 13 şubat 1877 tarihli mazbata bak: vesika No. 36.

98) Mabeyin Başkâtipliğinden Sadarete irade-i seniyyeyi mübellig tezkere, bak: vesika No. 36.

tâ ki otuz sene sonra kendisine yine zorla meşrutiyet kabul ettirilinceye kadar..

Meclisin dağıtılması üzerine umulmadık bir vaziyet karşısında kalan bazı mebuslar, kendilerini Abdülhamid'in memurları tarafından takip edilmek tehlikesine mâruz görüyorlar ve başlarının çaresine bakmak zaruretiini duyuyorlardı 99).

* * *

Bu suretle 93 meşrutiyetinin ve Meclisi Mebusanının oluşunu, elde edebildiğimiz malûmat ve vesikalara göre mümkün olduğu kadar toplu bir şekilde mütalâa etmeğe çalıştıktan sonra bu olayın ıslahat tarihimizdeki yerini tesbit etmeğe çalışalım :

Bir bütün olarak mütalâa etmemiz en doğru olacak olan ıslahat tarihimizi, bir takım safhalara ayırmak işimizi kolaylaştıracağı gibi aynı zamanda mevzu da buna çok müsait olduğundan sunî bir taksim yapmış olmak mevkiine düşmeyiz. Islahatın başlangıcını daha eski zamanlarda aramamız icabederse de, Osmanlı tarihinde ilk defa olarak ciddi surette Avrup'ayı örnek alarak ıslahat yapmak teşebbüslerini ancak XVIII. asrın birinci yarısında III. Ahmet devrinde görüyoruz. Sonra asrın sonlarına doğru III. Selim hükümdar olunca Avrupa örneğine göre ıslahat yapılmağa daha fazla bir önem ve hız veriliyor. Ancak II. Mahmut devri de dahil olduğu halde yapılan bütün bu ıslahat teşebbüslerinde en ziyade göze çarpan cihet askerî ve kısmen de içtimat sahalardaki ıslahat olmuştur. 1826 tarihinde bunca senelerdenberi her türlü ıslahata en büyük engel teşkil eden bir unsurun, Yeniçerilerin, ortadan kaldırılması ile devlet bünyesinin her sahasında daha serbest bir şekilde ıslahat yapılmak imkânı meydana gelmiş oluyordu; hakikaten de gerek dahilî hâdiseler ve gerekse haricî olaylar esaslı surette ıslahat yapmak lüzumunu günden güne daha zarurî kılıyordu. İşte devletin sarsılmış temellerine muhkem bir destek teşkil edecek derecede kuvvetli bir şahsiyet sahibi olan II. Mahmud zamanındaki cereyanlar, nihayet onun ebediyete göçmesinden pek az bir zaman sonra, 3 - İkinciteşrin - 1839, tarihinde Gülhane meydanında Tanzimatın ilânına müncer oldu. Her ne kadar memlekette elân kuvvetli olan muhalefet ve bundan daha küçük bir engel olmıyan bilgisizlik,

99) Schulthess, Eurup, Geschtklndr. , cilt 19, 1878, s. 459.

hakikaten işe yarar elemanların noksanlığı karşısında bu ıslahat hakkıyla tatbik edilmemişse de bundan sonra devletin bilhassa haricî itibarı nisbeten yükselmiş ve İngiltere ile Fransa gibi o zamanın en büyük iki devleti ile müttefik olarak Rusya'ya karşı yapılan muzaffer Kırım Harbinin neticesinde 1856 Paris muahede-siyle Osmanlı İmparatorluğu, resmen Avrupa'nın medenî devletleri ailesine girmiştir. Şüphesiz devleti nmemleket dahilinde Gülhane Hattı-Hümayununun tamamen tatbiki taahhüdünü üzerine alması mukabilinde. Fakat bütün bunlar ve bundan sonraki ıslahat hareketleri devletin bünyesini bir türlü sağlamlaştıramıyor, aksine olarak daha büyük bir süratle inhilâl gününün yaklaştığı zannolunuyordu. Bu vaziyet karşısında, her sahada alınan tedbirlerde Avrupa örnek ittihaz edildiğine göre devlet şeklinde de Avrupa'yı nümune almak, yani meşrutî bir devlet şekli kurmak ihtiyacı günden güne daha fazla derecede duyuluyordu. İşte yazımızın ilk kısımlarında izah etmiş olduğumuz gibi Abdülaziz'in hal'i, bundan sonraki hâdiseler ve nihayet meşrutiyetin ilânı, esas fikir itibarıyla bu ihtiyacın patlak vermesi, bu ihtiyacı en derin bir surette duyan zümrenin verdiği nihai kararın fiiliyat sahasına konmasıdır diyebiliriz. 93 meşrutiyetini biz her şeyden evvel son kurtuluş çaresi olmak üzere bulunmuş, *devlet şeklini de Avrupalılaştırmak* teşebbüsü olarak anlamalıyız. Vakıa bu teşebbüs akamete uğramıştır, fakat esas fikir ve gayenin bu olduğunu söylersek hata etmiş olmayız. Şu halde diyebiliriz ki 93 meşrutiyeti, ıslahat tarihimizde III. Selim'in cülûsu, Yeniçerilerin ilgası, Tanzimat'ın ilânı gibi *bir merhaledir*. ıslahat tarihimiz içinde Tanzimat, bir takım hususiyetleriyle muayyen ve aynı ruh haletini taşıyan kendi başına *bir devre* olduğuna göre 93 meşrutiyeti *bu devrenin sonunu* ve hattâ az çok revolusyoner mahiyeti itibarıyla *yeni bir devrenin başını* teşkil etmektedir. Gülhane Hattı, Padişaha ikna suretiyle kabul ettirilmişken Meşrutiyette ikna mümkün olmayınca zora baş vurulmuş, metod itibarıyla Tanzimat, yukarıdan aşağı bir ıslahat hareketi olduğu halde Meşrutiyet, bir Hükûmet darbesi neticesinde, aksine olarak aşağıdan yukarıya bir mücadelenin neticesi olarak kabul ettirilmiştir. Filhakika Tanzimat devrini bir *istibdat devri* takip ediyor. Fakat 93 Meşrutiyetiyle başlayan yeni bir cereyan, bu sefer Tanzimat devrindekini aksine olarak yukarıdan aşağı değil aşağıdan yukarıya, milletten hükümdara ve hükûmete karşı, bu istibdat ile

mücadele ediyor, tâ ki 1908 de zaferi elde edinceye kadar. Böylece Meşrutiyet, 93 ten beri uzun ve çetin bir mücadeleden sonra ancak 1908 de tahakkuk ettirilebiliyor ki, bu Meşrutiyet devri de yalnız Osmanlı ıslahat tarihinin değil aynı zamanda Osmanlı Devletinin de tarih sahifelerini, büyük dünya sarsıntılarının ağır ve ezici darbeleri altında, kapıyan son devir olmuştur.
